

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

**“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR
TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN DİSTANT (MƏSAFƏDƏN)
FORMADA TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ”**
mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

Hacıyev Elşad Rövsən

BAKİ - 2022

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
AZƏRBAYCAN DÖVLƏT İQTİSAD UNİVERSİTETİ
BEYNƏLXALQ MAGİSTRATURA VƏ DOKTORANTURA MƏRKƏZİ

BMDM-in direktoru

i.ü.f.d., dos. Əhmədov Fariz Saleh oğlu

_____ **imza**

“ ____ ” _____ **2022-ci il**

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR
TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN DİSTANT (MƏSAFƏDƏN)
FORMADA TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ”

mövzusunda

MAGİSTR DİSSERTASİYASI

İxtisasın şifri və adı: 060402-Mühasibat uçotu və audit

İxtisaslaşma: “Xidmət sferasında mühasibat uçotu və audit”

Qrup: 426

Magistrant:

Hacıyev Elşad Rövşən oğlu

_____ **imza**

Elmi rəhbər:

i.e.n., dos.Hacıyev Hafis Əhməd oğlu

_____ **imza**

Proqram rəhbəri:

i.ü.f.d. Vəliyev Cəbrayıl Xəlil oğlu

_____ **imza**

Kafedra müdiri:

i.e.d., prof. Kəlbiyev Yaşar Atakişi oğlu

_____ **imza**

BAKİ - 2022

Elm andı

Mən, Elşad Hacıyev Rövşən and içirəm ki, “Koronavirus (COVID-19) pandemiyası dövründə auditor təşkilatlarının fəaliyyətinin distant (məsafədən) formada təşkili xüsusiyyətləri” mövzusunda magistr dissertasiyasını elmi əxlaq normaları və istinad qaydalarına tamamilə riayət edərək və istifadə etdiyim mənbələrin hamısını ədəbiyyat siyahısında əks etdirərək yazmışam.

“KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN DİSTANT (MƏSAFƏDƏN) FORMADA TƏŞKİLİ XÜSUSİYYƏTLƏRİ”

XÜLASƏ

Tədqiqatın aktuallığı: Müasir şəraitdə beynəlxalq standartlara keçidlə bağlı aparılan audit islahatı peşəkar ictimaiyyətdən audit xidmətlərinin keyfiyyətinin metodoloji təminatı probleminə diqqətin artırılmasını tələb edir. Özünü tənqizləyən təşkilatlar (SRO) tərəfindən aparılan xarici keyfiyyət auditlərinin nəticələri göstərdi ki, audit təşkilatları planlaşdırma, sənədləşdirmə, audit prosedurlarının seçilməsi, nümunə təmsilçiliyi və peşəkar skeptisizm prinsipi tələblərinə kifayət qədər əməl etmir, bu da auditin nəticələrini azaldır.

Tədqiqatın məqsədi: Audit metodologiyasını inkişaf etdirmək, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığını və bazar iqtisadiyyatında onun mahiyyətini və rolunu öyrənmək üçün kompleks sistemli yanaşma əsasında auditin həqiqətini müəyyən etməkdir.

İstifadə olunmuş tədqiqat metodları: Dissertasiya tədqiqatı ümumi nəzəri metod, konkret tətbiqi metodlar, proqnozlaşdırıcı təhlil metodları və xüsusi metodlar əsasında aparılır.

Tədqiqatın informasiya bazası: faktiki və statistik bazasını Dövlət Statistika Xidmətinin rəsmi materialları, Maliyyə Nazirliyinin normativ sənədləri və analitik materialları, elmi nəşrlərdə, İnternetdə audit problemlərinə dair nəşrlər, habelə öz analitik məlumatlarımız təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Tədqiqatın məhdudiyyətləri nəzəri material çatışmazlığı, bununla yanaşı yetərli informasiya bazasının olmamağı və sairidir.

Tədqiqatın elmi yeniliyi və praktiki nəticələri: resurs və proses yanaşmalarından istifadə əsasında müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmiş meyarlar qrupuna uyğun olaraq audit sübutlarının qiymətləndirilməsi üçün nəzəri müddəaların və metodiki dəstəyin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir ki, bu da səmərəliliyi artıracaqdır.

Nəticələrin istifadə oluna biləcəyi sahələr: Meyarlar, kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirmə üsulları, qiymətləndirmə prosesinin təşkili alqoritmləri, habelə praktiki həyata keçirmək və müxtəlif qərarlar qəbul etmək üçün tövsiyələr nəzərə alınmaqla, audit sübutlarının qiymətləndirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış metodologiyanın işlənilib hazırlanması problemi həll edilməmiş qalır.

Açar sözlər: audit, pandemiya, təminat

“FEATURES OF REMOTE ORGANIZATION OF AUDIT ORGANIZATIONS DURING THE CORONAVIRUS (COVID-19) PANDEMIC”

SUMMARY

The actuality of the subject: In modern conditions, the audit reform in connection with the transition to international standards requires the professional community to pay more attention to the problem of methodological support of the quality of audit services. The results of external quality audits conducted by self-regulatory organizations (SROs) showed that audit organizations do not adequately comply with the requirements of planning, documentation, selection of audit procedures, sample representation and professional skepticism, which reduces audit results.

Purpose and tasks of the research: To develop the audit methodology, to determine the truth of the audit on the basis of a comprehensive systematic approach to study the reliability of accounting (financial) statements and its essence and role in a market economy.

Used research methods: Dissertation research is carried out on the basis of general theoretical method, specific applied methods, methods of predictive analysis and special methods.

The information base of the research: the actual and statistical base consists of official materials of the State Statistics Service, normative documents and analytical materials of the Ministry of Finance, publications on scientific issues, auditing problems on the Internet, as well as our own analytical data.

Restrictions of research: The limitations of the research are the lack of theoretical material, as well as the lack of sufficient information base, and so on.

The novelty and practical results of investigation: development and improvement of theoretical provisions and methodological support for the evaluation of audit evidence in accordance with a set of criteria defined and systematized based on the use of resource and process approaches, which will increase efficiency.

Scientific-practical significance of results: The problem of developing a scientifically sound methodology for evaluating audit evidence remains unresolved, taking into account criteria, quantitative and qualitative assessment methods, algorithms for organizing the assessment process, as well as recommendations for practical implementation and various decision-making.

Keywords: audit, pandemic, guarantee

İXTİSARLAR VƏ İŞARƏLƏR

AR	Azərbaycan Respublikası
BMT	Birləşmiş Millətlər təşkilatı
VN	Vergilər nazirliyi
BAİS	Mühasibat uçotunun informasiya sistemi
ARDSK	Azərbaycan Respublikasının Dövlət Statistika Komitəsi

MÜNDƏRİCAT

GİRİŞ	8
I FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ VƏ TƏŞKİLATİ ASPEKTLƏRİ	12
1.1. Auditor xidmətinin mahiyyəti, əhəmiyyəti, təsnifatı və pandemiya şəraitində maliyyə hesabatının istifadəçiləri üçün onun zəruriliyi	12
1.2. Ölkədə auditor təşkilatlarının fəaliyyətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi .	20
1.3. Pandemiya dövründə auditor təşkilatlarının fəaliyyətində yeni aspektlər	24
II FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN DİSTANT (MƏSAFƏDƏN) FORMADA TƏŞKİLİ METODOLOGİYASI	28
2.1. İlk tapşırığa aid fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi.....	28
2.2. Auditin planlaşdırılması üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi.....	32
2.3. Auditin sənədləşdirilməsinin aparılması qaydası.....	37
2.4. Maliyyə hesabatları haqqında rəyin formalaşdırılması və hesabat verilməsi ..	45
III FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN DİSTANT (MƏSAFƏDƏN) FORMADA TƏŞKİLİNDƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR	49
3.1. Auditor təşkilatları tərəfindən kommersiya təşkilatlarının fəaliyyətin fəaliyyətsizliyi prinsipinə əməl edilməsinin qiymətləndirilməsi.....	49
3.2. Auditor sübutlarının yetərliliyinin və münasibliyinin qiymətləndirilməsi meyarlarının dəqiqləşdirilməsi.....	55
3.3. Auditor təşkilatlarının keyfiyyətə daxili nəzarət sistemində yenidən baxılması	60
NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR	66
İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI	68
ƏLAVƏLƏR	71
Cədvəllərin Siyahısı	74

GİRİŞ

Mövzunun aktuallığı: Müasir şəraitdə beynəlxalq standartlara keçidlə bağlı aparılan audit islahatı peşəkar ictimaiyyətdən audit xidmətlərinin keyfiyyətinin metodoloji təminatı probleminə diqqətin artırılmasını tələb edir. Özünütənzimləyən təşkilatlar (SRO) tərəfindən aparılan xarici keyfiyyət auditlərinin nəticələri göstərdi ki, audit təşkilatları planlaşdırma, sənədləşdirmə, audit prosedurlarının seçilməsi, nümunə təmsilçiliyi və peşəkar skeptisizm prinsipi tələblərinə kifayət qədər əməl etmir, bu da auditin nəticələrini azaldır. Audit xidmətlərinin lazımı keyfiyyətini təmin etmək üçün ortaya çıxan ehtiyacla yanaşı, mövcud daxili keyfiyyətə nəzarət üsulları iş sənədlərinin yoxlanılmasına və son mərhələdə audit proqramının yerinə yetirilməsinə daha çox diqqət yetirir, sübutların qiymətləndirilməsi üsulları kifayət qədər inkişaf etdirilmir və yoxlanılır. Qanunvericilik səviyyəsində və peşəkar birliklər səviyyəsində audit sübutlarının qiymətləndirilməsi üsulları tənzimlənmiş və auditorun peşəkar mülahizəsinin əhatə dairəsi ilə bağlıdır. Sübutların qiymətləndirilməsi üçün xüsusi təlimatların olmaması səbəbindən, bütün audit təşkilatları planlaşdırma və sənədləşdirmə zamanı sübut tələblərinin təmin edilməsinə kifayət qədər diqqət yetirmirlər. Auditin nəzəriyyəsi və praktikasında auditor sübut mənbələrinin seçiminin əsaslandırılması, inandırıcı audit sübutlarının əldə edilməsi üçün audit prosedurlarının xarakterinin, həcmnin və müddətinin müəyyən edilməsi, bunun əsasında auditorun əsaslandırması və rəy bildirməsi məsələləri müzakirə olunur.

Problemin qoyuluşu və öyrənilmə səviyyəsi: Elmi tədqiqatlar üçün əsas audit sübutlarının rolunun və mahiyyətinin, onlara olan tələblərin, onların toplanması prosesinin təşkili sahəsində nəzəri bazanın formalaşdırılmasına mühüm töhfə vermiş alimlərin əsərləri olmuşdur. Həmin əsərlərdə auditin keyfiyyətinə nəzarət prosedurlarının tətbiqinin müəyyən sahələrini təsvir edir, audit prosedurlarının seçilməsi, standartlara uyğun planlaşdırılması və sənədləşdirilməsi üçün tələbləri müəyyən edir, lakin ədəbiyyatda mövcud olan yanaşmalar aktual problemlərin həllinə imkan vermir.

Tədqiqatın məqsəd və vəzifələri: Audit metodologiyasını inkişaf etdirmək, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığını və bazar iqtisadiyyatında onun mahiyyətini və rolunu öyrənmək üçün kompleks sistemli yanaşma əsasında auditin həqiqətini müəyyən etməkdir. Qarşıya qoyulmuş məqsədə uyğun olaraq aşağıdakı vəzifələr müəyyən edilmişdir:

1) bir sosial-mədəni sistem kimi auditin tarixi və hüquqi aspektlərini, onun xarici ölkələrdə, həmçinin auditin sistemli iqtisadi, mədəni və siyasi-hüquqi hadisə kimi konsepsiyasını əsaslandırmaq;

2) auditin sistemli iqtisadi-hüquqi hadisə kimi nəzərdən keçirmək və onun struktur elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsaslarını müəyyən etmək;

3) mühasibat uçotu ekspertizası da daxil olmaqla auditin prinsiplərini onların meyarlarının müəyyən edilməsi əsasında təsnifatlandırır;

4) tənzimləyici audit sistemini sistemləşdirmək və onun problemlərini və ziddiyyətlərini müəyyən etmək;

5) auditin institusional problemlərini formalaşdırmaq və onların əsasında audit institutunun təkmilləşdirilməsi üçün nəzəri və metodoloji əsasları əsaslandırmaq;

6) audit məsuliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək;

7) auditin predmetini və funksional sahəsini nəzərdən keçirmək və audit fəaliyyətinin müstəsna olaraq sahibkarlıq fəaliyyəti kimi təsnifləşdirilməsinin qanuniliyini əsaslandırmaq;

8) əsas audit kateqoriyalarının nəzəri və metodoloji məzmununu, o cümlədən əhəmiyyətliliyini əsaslandırır, onların mahiyyətini, məntiqi və iyerarxik tabeliyini müəyyən edir;

9) kompüter texnologiyasından istifadə etməklə həyata keçirilən audit həqiqətinin meyarı kimi əhəmiyyətliliyin kəmiyyətcə qiymətləndirilməsi üçün alətlər dəstini hazırlamaq.

Tədqiqatın obyektı və predmeti: Predmeti sistemli iqtisadi və institusional hadisə kimi auditin metodologiyası, mühasibat (maliyyə) hesabatlarının

etibarlılığının meyarı kimi əhəmiyyətlik və auditin həqiqəti təşkil edir. Tədqiqatın obyektı audit fəaliyyətidir.

Tədqiqat metodları: Dissertasiya tədqiqatı ümumi nəzəri metod, konkret tətbiqi metodlar, proqnozlaşdırıcı təhlil metodları və xüsusi metodlar əsasında aparılır.

Tədqiqatın informasiya bazası: Faktiki və statistik bazasını Dövlət Statistika Xidmətinin rəsmi materialları, Maliyyə Nazirliyinin normativ sənədləri və analitik materialları, elmi nəşrlərdə, İnternetdə audit problemlərinə dair nəşrlər, habelə öz analitik məlumatlarımız təşkil etmişdir.

Tədqiqatın məhdudiyyətləri: Ölkədə işləmə prosesinin daha zəif olması.

Tədqiqatın elmi yeniliyi: Resurs və proses yanaşmalarından istifadə əsasında müəyyən edilmiş və sistemləşdirilmiş meyarlar qrupuna uyğun olaraq audit sübutlarının qiymətləndirilməsi üçün nəzəri müddəaların və metodiki dəstəyin işlənilib hazırlanması və təkmilləşdirilməsindən ibarətdir ki, bu da səmərəliliyi artıracaqdır. Tədqiqat zamanı elmi yeniliyi ehtiva edən aşağıdakı ən mühüm nəticələr əldə edilmiş və müdafiə olunur:

1. Audit prosedurlarının yerinə yetirilməsi nəticəsində formalaşan, maliyyə hesabatlarının hazırlanması üçün ilkin şərtləri təsdiq edən və ya təsdiq etməyən məlumat kimi aydınlaşdırılıb və bunun əsasında auditorun maliyyə hesabatlarının həcmi azaltmaq üçün tədbirlər görür. Audit sübutlarının qiymətləndirilməsi məqsədləri üçün audit sübutlarının növlərinin təsnifatı xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi ilə tamamlandı;

2. Qiymətləndirmə meyarlarını ümumi (maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair rəyi əsaslandırmaq üçün) və spesifik (təşkilati qərarların xarakterinin, həcmi seçilməsi ilə bağlı qərarlar qəbul etmək) bölməsi ilə müəyyən etmək üçün audit sübutlarına tələblərin iyerarxiyası formalaşmışdır;

3. Audit sübutlarının (insan və intellektual, müvəqqəti, informasiya-kommunikasiya, təşkilati-metodiki, texniki və texnoloji) alınmasını təmin edən və audit xidmətlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə alan resursların tərkibi müəyyən edilmişdir;

4.Ehtiyaclarla əsaslandırılmış daxili keyfiyyətə nəzarət çərçivəsində zəruri olan audit sübutlarının ilkin, cari və sonrakı qiymətləndirilməsinin alt-proseslərini əks etdirən, resurs və proses yanaşmaları əsasında audit sübutlarının qiymətləndirilməsi prosesinin təşkili üçün alqoritm hazırlanmışdır;

5.Tələblər iyerarxiyasına və biznes prosesinə yanaşmaya əsaslanan audit sübutlarının qiymətləndirilməsi metodologiyası təkmilləşdirilmişdir ki, onun fərqləndirici xüsusiyyəti təklif olunan meyarlar və qiymətləndirmə alqoritmidir; qiymətləndirmə prosedurlarının təsviri, keyfiyyət qiymətləndirməsi üçün tövsiyələr olan sənədlər formaları və qərarların qəbulu məqsədilə kəmiyyət qiymətləndirməsi üçün inteqrasiya olunmuş avtomatlaşdırılmış prosedurlar daxil olmaqla audit sübutlarının qiymətləndirilməsi üçün daxili standart hazırlanmışdır; Audit sübutlarına dair tələblərə, sübutların toplanmasının əmək intensivliyinin planlaşdırılması metodlarına riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə müfəssəl audit proqramlarının şablonları təklif edilmiş, onların əsasında effektiv audit prosedurlarının seçilməsi üzrə tövsiyələr formalaşdırılmışdır.

Nəticələrin praktiki əhəmiyyəti və tətbiq sahələri: Meyarlar, kəmiyyət və keyfiyyət qiymətləndirmə üsulları, qiymətləndirmə prosesinin təşkili alqoritmləri, habelə praktiki həyata keçirmək və müxtəlif qərarlar qəbul etmək üçün tövsiyələr nəzərə alınmaqla, audit sübutlarının qiymətləndirilməsi üçün elmi əsaslandırılmış metodologiyanın işlənilib hazırlanması problemi həll edilməmiş qalır. Yuxarıda göstərilən aspektlərə marağın artması, onların qeyri-kafi bilikləri, elmi inkişaf dərəcəsi və praktiki əhəmiyyəti tədqiqat mövzusunun, məqsədinin, mövzusunun və məzmununun seçilməsini müəyyən etmişdir.

I FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN HÜQUQİ VƏ TƏŞKİLATİ ASPEKTLƏRİ

1.1. Auditor xidmətinin mahiyyəti, əhəmiyyəti, təsnifatı və pandemiya şəraitində maliyyə hesabatının istifadəçiləri üçün onun zəruriliyi

Auditin yaranması və sürətli inkişafı bazar münasibətlərinin formalaşması ilə əlaqədardır. Bazarın azad, bərabərhüquqlu tərəfdaşlığa ehtiyacı var. Əgər dövlət bazar münasibətləri iştirakçılarının hüquqi bərabərliyini təmin edirsə, onda auditin vəzifəsi bazar münasibətlərinin bütün subyektlərini təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi vəziyyəti haqqında etibarlı məlumatlarla təmin etməkdən ibarətdir. Hüquq bərabərliyi və audit ölkənin iqtisadi inkişafının özəyinə çevrilir. Audit özlüyündə təsərrüfat subyektlərinin, dövlətin iqtisadiyyatının zəruri informasiya potensialını toplayır və buna görə də əvvəllər qeyri-adi bir xüsusiyyət əldə edir - o, cəmiyyətin bilavasitə məhsuldar qüvvəsinə çevrilir. Bu, xüsusilə planetar miqyasda informasiya inqilabı və yeni cəmiyyət tipinin - informasiyanın meydana çıxması dövründə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verir. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş ölkələrin mühasibat sistemləri istifadəçi üçün açıq və əlçatan olan məlumatları təqdim edir. Mühasibat uçotu məlumatları, mühasibat uçotu məlumatlarının dəqiq olması şərti ilə bazar şəraitindəki dəyişiklikləri, kommersiya risklərini qiymətləndirməyə, rəqiblərin davranış ssenarilərini proqnozlaşdırmağa və təhlil etməyə və effektiv qərarlar qəbul etməyə imkan verir.

Daxili auditin əsaslandığı təsnifat xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Məlumat baxımından bir iqtisadi varlığın qiymətləndirilməsi istiqamətlər (maliyyə, idarəetmə, istehsal, iqtisadi, sosial audit) və nəzarət obyektləri, daxili auditor müəssisə sahiblərinə hər şey haqqında tam və etibarlı məlumat verir.

Cədvəl 1 (Əlavələr)

Bəzi hallarda müəssisənin iyerarxik səviyyələrini yoxlamaq məsləhət görülür: şöbələr və ya məsuliyyət mərkəzləri. Bu növ audit, ayrı -ayrı elementlər arasındakı struktur əlaqələrini ortaya qoyur, müəyyən edilmiş göstəricilərin həyata

keçirilməsini və təşkilati iyerarxiyanın müxtəlif səviyyələrində qəbul edilən idarəetmə qərarlarının keyfiyyətini qiymətləndirməyə imkan verir.

İnkişaf etmiş ölkələrdə mühasibat uçotu sistemində əldə edilən və auditor tərəfindən təsdiqlənən kifayət qədər yüksək keyfiyyətli məlumat səviyyəsi daim artır. Milli səviyyədə mühasibat uçotu, hesabat və audit iqtisadi həyatın yeni meyilləri: dövlətlərarası qloballaşma, iqtisadi əlaqələrin aktivləşməsi və inteqrasiyası, iqtisadi proseslərin intensivləşməsi ilə əlaqədar olaraq inkişaf edir və təkmilləşir. İqtisadi münasibətlərin beynəlxalq xarakteri mühasibat uçotunun, hesabatın və auditin unifikasiyasını və standartlaşdırılmasını tələb edir. Bu, bazar subyektlərinin fəaliyyəti haqqında məlumatların mühasibat (maliyyə) hesabatlarının bütün istifadəçiləri tərəfindən birmənalı başa düşülməsi üçün lazımdır. Bununla yanaşı, Qərb və yerli alimlərin təsərrüfat mexanizmlərinin səmərəliliyinin artırılması sahəsində apardıqları elmi-praktik tədqiqatlar yüksək proqnoz dəyərinə və əldə olunma sürətinə malik olan etibarlı uçot məlumatlarının alınması üsullarının işlənilib hazırlanmasına yönəlmişdir.

Beynəlxalq mühasibat uçotu və hesabat sisteminin işləməsi kontekstində sərt inzibati uçot sistemi mühasibat uçotunun inkişaf etmədiyi və heç bir auditin olmadığı qənaətində olan xarici menecerləri, auditorları, maliyyəçiləri qane etmədi. Müştərək müəssisələrə, xarici investisiyalara, kiçik biznesə və azad iqtisadi zonalara inamsızlığa səbəb oldu. Əmr-inzibati iqtisadiyyat ideologiyasına əsaslanan nəzarət sistemi iqtisadi fəaliyyət sahəsində bazar prinsiplərini, təşəbbüskarlığı, çoxşaxəli qərarların qəbulunu, rəqabəti və son nəticədə səmərəliliyi, keyfiyyəti, taktika və strategiyayı rədd edirdi (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019).

Auditin əsas məqsədi, ilk növbədə, mülkiyyətçilərin və bütövlükdə cəmiyyətin maraqlarını qorumaq, müəssisənin fəaliyyəti haqqında məlumatların obyektiv və müstəqil qiymətləndirilməsi yolu ilə istifadəçilərə mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığına inam yaratmaqdır.

Audit problemlərini araşdıran bir çox yerli və xarici tədqiqatçıların fikrincə, onun müasir iqtisadiyyat üçün əhəmiyyəti durmadan artır. Bu, auditin müxtəlif

səviyyələrdə idarəetmə proseslərinə təsirinin artması ilə audit firmaları və auditorlar tərəfindən göstərilən xidmətlərin çeşidinin genişlənməsi ilə bağlıdır. İdarəetmənin təşkili, mühasibat uçotu, təhlil, müəssisələrin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi üzrə konsultasiya təşkilatların fəaliyyətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Buna görə də auditin inkişafı mühasibat uçotu sistemində islahatların aparılması və onun iqtisadiyyatın digər sahələrində qabaqcıl elmi istiqamətlərlə inteqrasiyasının ümumi konsepsiyası çərçivəsində nəzərdən keçirilməlidir.

Audit ümumiyyətlə mühasibat (maliyyə) hesabatlarını yoxlayan və təşkilatları vergi risklərindən qorumaq üçün nəzərdə tutulmuş auditorların və audit firmalarının təcrübə sahəsi hesab olunur. Mühasibat məlumatlarının təhrif edilməsi riski həmişə mövcuddur. Təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyəti haqqında etibarlı məlumatların əldə edilməsində əsas vasitə auditdir. Bu məsələ maliyyə məlumatlarının yeni istifadəçilərinin meydana çıxdığı bazar münasibətlərinin inkişafı ilə əlaqədar xüsusi aktualıq qazanmışdır: investorlar, təchizatçılar, alıcılar, maliyyə orqanları, banklar və digər maraqlı təşkilatlar və şəxslər.

Hal-hazırda bazar münasibətləri iştirakçılarının əhəmiyyətli bir hissəsi kapitalın fəaliyyətinin səmərəliliyi, resurslardan istifadə, təşkilatların davamlı və sabit iş perspektivləri ilə bağlı obyektiv məlumat əldə etməkdə maraqlıdır. Belə təsdiqi mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığının, mühasibat uçotunun mövcud qanunvericiliyə uyğunluğunun qiymətləndirilməsini təmin edən auditor rəyində əldə etmək olar. Auditin inkişafı toplanmış nəzəri və praktiki dünya təcrübəsi nəzərə alınmaqla həyata keçirilir və aparılan islahatların keçiciliyi, iqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsinin mövcud sistemi və mövcud nəzarət sistemi ilə müəyyən edilən xarakterik xüsusiyyətlərə malikdir.

Ölkənin müasir iqtisadi inkişafının praktiki problemləri daima audit sahəsində həll olunmamış əsas nəzəri məsələlərlə üzləşir. Bu məsələlərdən biri də, fikrimizcə, auditin elmi bilik kimi statusunun müəyyən edilməsidir. Bu da öz növbəsində auditin predmetinin dəqiq tərifini nəzərdə tutur ki, bu da tək-cə yerli deyil, həm də xarici iqtisadi ədəbiyyatda yoxdur. Auditin elmi statusunun inkişaf etdirilməməsi onun riyazi, mədəni, hüquqi və digər elmi sahələrlə əlaqəsini izləməyə imkan

vermir. Auditin elmi statusunun dəqiqliyi bütövlükdə auditin təkmilləşdirmək, onun sistemliliyini başa düşmək üçün digər elmlərin və elmi biliklərin inkişaflarından səmərəli istifadə etməyə imkan verəcəkdir.

Hər hansı bir hadisənin (o cümlədən auditin) ardıcılığı onun elementlərinin vəziyyəti, onlar arasındakı əlaqələr, habelə onun mərkəzi halqasının ayrılması ilə müəyyən edilir. Bu, əhəmiyyətlik əsasında müəyyən edilən hesabatın etibarlılığıdır. Beləliklə, fikrimizcə, əhəmiyyətlik hesabatın etibarlılığı və auditin doğruluğu meyarı kimi qəbul edilə bilər. Xüsusi iqtisadi ədəbiyyatda bu kateqoriyanın kifayət qədər yüksək səviyyədə işlənməsinə baxmayaraq, qeyd etmək lazımdır ki, əhəmiyyətliliyin kateqoriyalı statusu əsasən qeyri-dəqiq, ziddiyyətlidir və bu, şübhəsiz ki, auditin səmərəliliyinin dərəcəsinə təsir göstərir.

Hazırda dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında əlaqə kimi auditin vəziyyətinin metodoloji təhlili aparılmır. Bunu auditin əsasən federal səviyyədə tənzimlənməsi inandırıcı şəkildə sübut edir. Regional səviyyəni praktiki olaraq “işləmir” demək olar və audit sahəsində vətəndaş cəmiyyəti institutları strukturlarına görə birmənalı olaraq ictimai təşkilat kimi tanınmayan az sayda təşkilatla təmsil olunur. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti arasında əlaqə kimi auditin statusunun dəqiqliyi, onun institusional xüsusiyyətləri, sistemli və məzmunlu məzmunu auditin məntiqi və riyazi alətləri olan bir növ iqtisadi və institusional model kimi müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Auditin doğruluğunu müəyyən edəcək və ən mühüm audit standartının yaradılması üçün ilkin şərt olacaqdır. Auditin iqtisadi və hüquqi institut olmaqla ölkə iqtisadiyyatının keyfiyyətcə yeni səviyyəyə qalxmasının qarantı olmalıdır. Beləliklə, auditin aktuallığı aşağıdakılarla müəyyən edilir (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019):

- birincisi, bazar iqtisadiyyatı olan ölkələrdə sistemli sabitliyin qorunması mexanizmində ümumilikdə audit fəaliyyətinin və audit məlumatlarının yüksək əhəmiyyəti;

- ikincisi, dövlətin audit sahəsində əlaqələndirici funksiyalarının məzmunu və əhatə dairəsinə yenidən baxılması zərurəti;

- üçüncüsü, bazarın tənzimlənməsi mexanizminin formalaşması mərhələsində auditin institusional aspektlərinin kifayət qədər inkişaf etdirilməməsi;
- dördüncü, audit institutunun mikro və makroiqtisadi proseslərə təsirinin güclənməsi ilə bağlı audit sahəsində yeni tendensiyaların yaranması;
- beşincisi, hesabat istifadəçiləri tərəfindən idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsinə iqtisadi və hüquqi dəstək amillərinin təsirini müəyyən etməyə imkan verən auditin nəzəri və metodoloji vasitələrinin genişləndirilməsi zərurəti.

Müasir elmi tədqiqatlarda normativ element nəzərəcarpacaq dərəcədə üstünlük təşkil edir. Bu dissertasiya tədqiqatında istifadə olunan müəyyən fəaliyyət növlərinin məzmununu və ardıcılığını müəyyən edən göstərişlər və normalar şəklində normativ metodoloji biliklər həm maddi, həm də formal baxımdan problemlərin formalaşdırılmasını təmin edirdi. Dissertasiya tədqiqatında auditin institusional aspekti kimi istifadə edilən hüquqi tənzimləmə metodu, məzmunu reallıq elementlərinin nizamlanması və müəyyən edilməsindən ibarətdir, auditlə tənzimlənen münasibətlərin sərhədlərini, müəyyən edilməsi üsul və üsullarını müəyyən etməyə imkan vermişdir. Tənzimlənen iqtisadi-hüquqi münasibətlərin subyektlərinin hüquq və vəzifələrini, habelə audit sahəsində hüquq normalarının imperativliyini və dispoziitivliyini və hüquqi məsuliyyətin xüsusiyyətlərini müəyyən etmək. Yuxarıda göstərilənlər ayrılmaz mədəni-tarixi, sosial-iqtisadi və hüquqi hadisə kimi tam audit strukturunu əldə etməyə imkan verdi.

Tarixi, mədəni, iqtisadi və hüquqi aspektlərin öyrənilməsi əsasında audit mədəni, tarixi və iqtisadi hadisə kimi müəyyən edilmişdir. “Mədəniyyət” anlayışı sosial normalar və institutlar sistemində təmsil olunan sosial inkişafın müxtəlif mərhələlərində tarixən spesifik həyat formalarının keyfiyyətə unikallığını əhatə edir. Bazar münasibətlərinin inkişafı və etibarlı iqtisadi informasiyaya olan tələbat audit institutunun sosial institut kimi yaranmasına kömək etdi. Bu baxımdan audit institutu yaradıcı həyat amili, sosial innovasiyaların tükənməz mənbəyi - iqtisadi mədəniyyət fenomeni kimi qiymətləndirilir (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019).

Auditin yaranması və inkişafı sivil təsərrüfat davranışı və səmərəli iqtisadi fəaliyyət formalarında ifadə olunan istehsal vasitələrinin, iqtisadi qabiliyyətlərin və

insanların tələbatlarının tarixən müəyyən edilmiş inkişaf səviyyəsi ilə şərtlənir. Audit yalnız o halda səmərəli mövcud ola bilər ki, o, təsərrüfat subyektləri ilə mədəni və təşkilati-fəaliyyət dialoq formasını özündə cəmləşdirsin. Audit mədəni-tarixi hadisə kimi ictimai həyatın konkret forma və sferalarında təsərrüfat fəaliyyəti iştirakçılarının şüur və davranış xüsusiyyətləri nöqtəyi-nəzərindən xarakterizə olunur. Mədəni, tarixi və iqtisadi hadisə kimi auditin praktiki əhəmiyyəti daimi yenilik, konkret mədəni-iqtisadi program əsasında təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələrinin təkrar istehsalı ilə bağlıdır.

Auditə sistemli iqtisadi-hüquqi hadisə kimi baxılır və onun struktur elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsasları müəyyən edilir: iyerarxiya, təbəçilik və əməkdaşlıq prinsipləri. Audit sistemi bizə onun mövcudluğunun obyektiv forması, təşkilatı müəyyən etmək və onun spesifik elementlərini birləşdirən vasitə kimi görünür. Beləliklə, audit sistemi onun elementlərinin sadə toplusu kimi təqdim edilə bilməz. Onların arasında münasibətlər iyerarxiya, təbəçilik, əməkdaşlıq prinsiplərinə əsaslanan müxtəlif amillərlə təmin edilir. Audit elmi biliyin bir forması kimi normativ baza və standartlarla birlikdə onun nəzəri və hüquqi əsaslarını təşkil edir. Təcrübə sahəsi kimi audit nəzəri və hüquqi bazaya və daxil olan məlumatlara əsaslanır və nəzəriyyə ilə uyğunsuzluq yarandıqda metodoloji funksiyanı yerinə yetirə bilər. Auditin nəzəri, hüquqi və tətbiqi əsaslarından onun konkret informasiya prosesi kimi statusu çıxır. Sistem məzmununun və audit elementlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin əsaslarının dəqiqliyi onu keyfiyyət, məsuliyyət və etibar problemlərinin həllində sistemin hər bir elementinin rolunu və əhəmiyyətini müəyyən etmək üçün hazırlanmış bir növ iqtisadi və institusional model kimi müəyyən etməyə imkan verəcəkdir (Hüseynova X.M. 2018).

Auditin aparılması prinsipləri, o cümlədən mühasibat ekspertizası, onların təsnifləşdirilməsi meyarları müəyyən edilmişdir. Audit prinsiplərinin, o cümlədən mühasibat uçotu ekspertizasının təsnifatının meyarları, fikrimizcə, aşağıdakılar ola bilər: audit sahəsində normativ hüquqi aktların (onların iyerarxiyası) hüquqi qüvvəsi; audit fəaliyyətinin məzmunu (əsas və ya əhəmiyyətli prinsiplər); auditin həyata keçirilməsi üsulları (prosessual prinsiplər). Beləliklə, prinsiplər audit

fəaliyyətinin konkret məqsədi ilə, yəni onun həyata keçirildiyi məqsədlərlə (maddi prinsiplər) müəyyən edilir. Belə təsnifatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məzmun və fəaliyyət üsulları bir-biri olmadan mövcud deyildir. Prosesual prinsiplər (auditorların hərəkətlərinin üsullarını təmin edən), lakin maddi prinsiplərə münasibətdə açıq şəkildə rəsmi xarakter daşıyır. Əlaqədar xidmətlərin prinsipləri auditin mədəni-tarixi inkişafı ilə istehsal olunur. Beləliklə, tədqiqatda biz prinsiplərin təsnifatı üçün 3 meyar müəyyən etdik ki, bunlar əsasında aşağıdakı qrupları ayıra bilərik: ümumi metodoloji prinsiplər (konstitusiyaya quruluşunun əsasları, konstitusiyaya), ümumi hüquqi, xüsusi (audit), prinsiplər. Müəyyən etdiyimiz meyarlara görə audit prinsiplərinin təsnifatı mahiyyəti üzrə audit fəaliyyəti ilə onun həyata keçirilməsi yollarını aydın şəkildə fərqləndirəcəkdir.

Auditin hüquqi bazası sistemləşdirilib, onun ziddiyyətləri (qanunvericilikdəki boşluqlar, hüquq normalarının rəqabəti və s.) müəyyən edilib ki, onların aradan qaldırılması auditor fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsi mexanizmini təkmilləşdirəcək. Audit fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsinin sistemləşdirilməsi, qanunvericilik və normativ aktların iyerarxiyasının müəyyən edilməsi, onların işlənilib hazırlanması dərəcəsi onun bu sahədə ictimai münasibətlərə idarəetmə təsirinin real səviyyəsini müəyyən etməyə imkan verəcəkdir. Dissertasiya işində müəyyən edilmiş boşluqların və problemlərin aradan qaldırılması və həlli audit fəaliyyətinin normativ tənzimlənməsi mexanizmini səmərəli və strukturlaşdırılmış edəcəkdir. İnstitusional audit problemləri müəyyən edilmişdir ki, onların həlli audit fəaliyyətinin prosesini və nəticələrini optimallaşdıracaqdır. Bazar münasibətlərinin inkişafı şəraitində dövlət və vətəndaş cəmiyyəti münasibətlərinin optimal hüquqi forması məsələlərinin həlli audit prosesinin bütün iştirakçılarının maraqlarının reallaşdırılması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu baxımdan, onun hüquqi qiymətləndirilməsi kimi belə bir audit problemi yaranır. Hal-hazırda hüquqi texnologiyanın mükəmməl olmaması, elmi biliklərdə boşluqların olması səbəbindən qiymətləndirici konsepsiyalar olmadan etmək mümkün deyil.

Auditdə hüquqi qiymətin praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, qanunvericilikdə nəzərdə tutulmayıb; qanunun icrası prosesində dəqiqləşdirilir; hüquq-mühafizə orqanının əməkdaşına sərbəst mülahizə, faktları, vəziyyəti sərbəst qiymətləndirmək imkanı verir. Auditin hüquqi qiymətləndirilməsi ilə əlaqədar olaraq audit sahəsində hüquq normalarının mülahizə və imperativliyi problemlərinin həlli zəruri olur. Belə görünür ki, audit bütün hüquq subyektləri üçün eyni mənə daşıyan məcburi normalar əsasında aparılmalıdır. Dövlətin maraqlarının həyata keçirilməsi bu yolla mümkündür: dövlət auditin ümumi hüquqi və təşkilati prinsiplərini müəyyən edir, icrası məcburi normalar (məsələn, əhəmiyyətlik meyarları) müəyyən edir, vətəndaş cəmiyyəti isə öz qaydalarını müəyyən edir. Audit qanunvericiliyinin həyata keçirilməsinin hüquqi mexanizmi: mühafizə, mühafizə, zəmanət və təhlükəsizlik müəyyən edilmişdir. Hüquqi məsuliyyətin xüsusi növü kimi audit məsuliyyətinin xüsusiyyətlərini müəyyən etmişdir. Auditdə mühüm məsələ auditorun peşəkar fəaliyyət subyekti kimi məsuliyyətidir. Audit öhdəliyinin spesifikliyi onda özünü göstərir ki, o, ənənəvi hüquqi məsuliyyət növlərindən xeyli fərqli əsasən malikdir: hüquq pozuntusunun olmaması, mənəvi əsasların üstünlük təşkil etməsi, audit sahəsində hüquqdan sui-istifadə və ya auditorun tövsiyələri; təşkilatın itkisinə və ya mənfəətin itirilməsinə səbəb oldu. Audit fəaliyyətinin obyektiv şəkildə mövcud olan dixotomiyası (dövlət və özəl hüquq prinsipləri) ilə əlaqədar olaraq, hüquqi məsuliyyətin konkret növü kimi audit məsuliyyətinin xüsusi əsasları mövcuddur.

1.2. Ölkədə auditor təşkilatlarının fəaliyyətinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi

Auditin sosial-iqtisadi proseslərdə artan mövqeyi, iqtisadiyyatın inkişafında rolunun tədricən artması bazarın mühüm infrastruktur sahələrindən biri kimi auditin nəzəri-metodoloji problemlərinin və inkişafının xüsusiyyətlərinin dərinlən öyrənilməsinə zəruri edir. MDB ölkələrində audit fəaliyyəti sürətlə inkişaf etmiş, onun sənaye mənsubiyyətinin və xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi, habelə yaranan problemlərin ətraflı öyrənilməsi auditin bir sahə kimi inkişafı, onun nəzəri cəhətdən təkmilləşdirilməsi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdir.

MDB-də auditin tənzimlənməsi

Auditin sosial-iqtisadi proseslərdə oynadığı rol, yəni dövlət, cəmiyyət və iqtisadiyyat üçün yüksək inam və etibarlılıq körpüsü yaradan aparıcı sahələrdən biri olduğunu nəzərə alaraq, bu sahənin inkişafı üçün zəruri daha təkmil tənzimləmə modellərini tətbiq etmək. Bu onunla əlaqədardır ki, auditor rəyi, auditorun təqdim etdiyi məlumatlar öz neytrallığı, şəffaflığı və tamlığı ilə hadisələrin sonrakı gedişatının müəyyən edilməsinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir. Məhz bu nöqtəyi-nəzərdən həm auditin bilavasitə qanunvericilik və tənzimləmə əsasında tənzimləyən dövlət modelinin, həm də Azərbaycanda münasibətlər sisteminin formalaşması nəzərə alınmaqla sivil xidmətlər bazarı modelinin yaradılmasına ehtiyac var. Bu bazar sağlam və etik normalara əsaslanır.

Auditin dövlət və ictimai tənzimlənməsi ilə bağlı mövcud müzakirələr və mübahisələr, normativ-hüquqi bazanın və müvafiq tənzimləmə mexanizmlərinin təkmilləşdirilməsi və bu fəaliyyət sahələri arasında sərhədlərin konkretləşdirilməsi problemlərinə xüsusi diqqət yetirir. Auditin hazırkı inkişaf səviyyəsi göstərir ki, dövlət və ictimai tənzimləmə mexanizmlərinin birgə fəaliyyəti onun təşkilinə birbaşa təsir göstərə bilər. Lakin bu, yalnız zəruri normativ baza yaradıldıqda, bu mexanizmlərin spesifik funksiyaları və onların qarşılıqlı əlaqəsi şərtləri müəyyən edildikdə (məsələn, peşəkar auditorların hazırlanmasında, imtahanların keçirilməsində dövlət tənzimləmə mexanizmlərindən istifadə edildikdə) təsir göstərə bilər (Hüseynova X.M. 2018).

Qanunvericilik və metodoloji bazanın müasir tələblər nəzərə alınmaqla təkmilləşdirilməsi audit və audit xidmətinin inkişafında ən mühüm problemlərdən biridir.

Müstəqil Dövlətlər Birliyi (MDB) əvvəllər SSRİ-nin tərkibində olmuş dövlətlər arasında əməkdaşlıq münasibətlərini tənzimləmək üçün yaradılmış beynəlxalq təşkilatdır. MDB dövlətlərustü qurum deyil və könüllülük əsasında fəaliyyət göstərir. MDB üzvü olan ölkələr cədvəldə verilmişdir.

Audit təsərrüfat subyektinin fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi prosesidir. Audit fəaliyyətinin tənzimlənməsi dövlətin uğurlu iqtisadi siyasətinin aparılması üçün ən mühüm vəzifədir, çünki bu, onunla biznes nümayəndələri arasında əks əlaqə formalarından biridir. Hər bir təşkilat konkret ölkədə qəbul edilmiş normalarla tanış olmalı və onlara ciddi əməl etməlidir. Müəssisələrin auditinin müxtəlif növlərinə aid bəzi MDB ölkələrinin qanunvericiliyinin əsas müddəalarını nəzərdən keçirək.

Azərbaycanda müstəqillik qazanmış 1991-ci il iyulun 31-də Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Nazirlər Kabineti “Azərbaycan Respublikasının Maliyyə Nazirliyi yanında Hesablama və Hesablama Palatasının Mərkəzinin yaradılması haqqında” qanun qəbul etmişdir. Bu fərmanda iqtisadi islahatların aparılmasının zəruriliyi qeyd olunurdu. Daha sonra 16 sentyabr 1994-cü ildə Azərbaycanda 882 nömrəli “Auditorluq xidməti haqqında” Qanun (bundan sonra - 882 №-li AR Qanunu) qəbul edilmişdir.

882 nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanununa əsasən ölkədə auditor fəaliyyətinin dövlət tənzimlənməsinin təşkili məqsədi ilə bu sahədə mövcud olan və Azərbaycan Respublikasının audit fəaliyyətinin inkişafının təkmilləşdirilməsinə yönəlmiş tədbirlər sisteminin və normativ aktların layihələrinin işlənilib hazırlanması; dövlətin, təsərrüfat obyektlərinin və auditorların (audit təşkilatlarının) mənafələrini qorumaq; Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası auditorlar (audit təşkilatları) tərəfindən Azərbaycan Respublikasının 882 nömrəli Qanunundan, digər qanunvericilik və normativ hüquqi aktlardan irəli gələn

tələblərə riayət olunmasına nəzarət etmək məqsədi ilə yaradılmışdır. Palatanın fəaliyyəti onun Əsasnaməsi ilə tənzimlənir.

882 nömrəli Azərbaycan Respublikasının Qanunu ilə yanaşı Azərbaycanda audit fəaliyyətini tənzimləyən aşağıdakı hüquqi aktlar da qüvvədədir (Hüseynova X.M. 2018):

1. “Daxili audit haqqında” qanun;
2. “Auditorun peşə məsuliyyətinin icbari sığortası haqqında” qanun;
3. “Azərbaycan Respublikasının Auditorlar Palatası haqqında” Əsasnamə.

Auditorlar öz peşəkar fəaliyyətlərində nəticə çıxara və qərarlar qəbul edə biləcəkləri standartlara əməl etməlidirlər. Audit standartları auditin keyfiyyəti və etibarlılığı üçün standartları müəyyən edən və bu tələblərə uyğun olaraq auditin nəticələrinin müəyyən səviyyədə təminatını təmin edən vahid əsas tələbləri formalaşdırır. Onlar audit proseduru, auditor hesabatı və auditor üçün vahid tələblər müəyyən edir.

Beynəlxalq Audit Standartları istənilən müstəqil auditə şamil edilir və auditorlar tərəfindən müvafiq fəaliyyətlərində tətbiq edilir. Daxili audit standartları müəyyən bir audit firması daxilində auditə vahid yanaşma təmin edir. Onları audit firması özü hazırlayır və audit zamanı audit xidmətinin işçiləri əldə etdikləri nəticələri öz standartları ilə müqayisə etməli və bunun əsasında yoxlanılan subyektin yerinə yetirdiyi işin keyfiyyətini qiymətləndirməlidirlər. Daxili standartlar fərdi, müəlliflik hüququ hər bir audit firmasındadır, onların məzmunu məxfi məlumatlardır. Şirkətlərarası standartlar, tətbiqi mühitinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq daim təkmilləşdirilməsi məqsədilə yenidən işlənən əhəmiyyətli həcmli şirkətdaxili təlimatlar və təlimatlar toplusudur.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən audit şirkətləri və müstəqil auditorlar 2010-cu ildən tamamilə beynəlxalq audit standartlarının tətbiqinə keçiblər. Beynəlxalq Mühasiblər Federasiyasının tövsiyələrinə uyğun olaraq 2010-cu il yanvarın 1-dən Azərbaycanda milli audit standartları əvəzinə beynəlxalq standartlar tətbiq edilir.

Belə ki, Azərbaycan Respublikasında üçpilləli auditor fəaliyyətinin tənzimlənməsi sistemi inkişaf etmiş, milli standartlar birinci, beynəlxalq standartlar

ikinci, daxili standartlar üçüncü pillədə qərarlaşmışdır. Son illər Azərbaycanın audit sistemi beynəlxalq təcrübəni uğurla tətbiq edir və daha da inkişaf etməyə çalışır. Azərbaycan Auditorlar Palatası Azərbaycanda 2021-2030-cu illər üçün audit xidmətinin inkişafı konsepsiyasının hazırlanmasını həyata keçirməyi planlaşdırır. Bunu Trend-ə Azərbaycan Auditorlar Palatasının sədri Vahid Novruzov deyib. Onun sözlərinə görə, bu il Auditorlar Palatası Azərbaycanın vergi, mülki məcəllələrə və digər qanunvericilik aktlarına dəyişikliklər layihələrini hazırlayıb təqdim edəcək.

“Ölkədə auditor xidmətinin təşkili və dövlət tənzimlənməsi ilə bağlı Auditorlar Palatasının 2020-ci il üçün iş planına uyğun olaraq bir sıra mühüm işlərin görülməsi nəzərdə tutulur ki, onların da bir qismi cari ilin birinci yarısında yekunlaşıb.

Sədr vurğuladı ki, beləliklə, Auditorlar Palatasının iş planının “Müvafiq audit qanunvericiliyinə dair normativ hüquqi aktların layihələrinin hazırlanması haqqında” bölməsinə uyğun olaraq cari ildə aşağıdakı işlərin həyata keçirilməsi nəzərdə tutulur: “Təlimatların hazırlanması , audit fəaliyyəti ilə bağlı tövsiyələr, təlimat və şərhlərin işlənilib hazırlanması”, “Yeni yaradılan auditor təşkilatlarına və müstəqil auditorlara əməli yardımın göstərilməsi. “Yol xəritəsində nəzərdə tutulmuş kölgə iqtisadiyyatının azaldılması”, “Auditorların Peşə Etikası Məcəlləsinin hazırlanması”, “Auditorların və auditor təşkilatlarının müstəqilliyi qaydalarının hazırlanması”, “ Audit üzrə Beynəlxalq Standartların son versiyasında dəyişikliklərin tərcüməsi və redaktəsi, habelə e audit təşkilatlarına və onun son versiyasının müstəqil auditorlarına” (Bağırzadə E.A. 2019).

S.Novruzov qeyd edib ki, Auditorlar Palatasının yaradılmasının 25 illik yubileyi ilə əlaqədar keyfiyyətə nəzarət, etika və şəffaflıq, kadr hazırlığı, beynəlxalq əlaqələr, nəşrlər, konfrans və seminarlar, informasiya təminatı və daxili tənzimləmə sahəsində bir sıra mühüm tədbirlərin həyata keçirilməsi ən mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd edək ki, Azərbaycan Auditorlar Palatası müstəqil maliyyə nəzarəti orqanıdır. Azərbaycan Auditorlar Palatası 2019-cu ili 8 min manat mənfəətlə başa

vurub. Bu il yanvarın 1-nə Auditorlar Palatasının aktivləri 474 min manat təşkil edib ki, bu da bir il əvvəlkindən 9,7 faiz çoxdur.

1.3. Pandemiya dövründə auditor təşkilatlarının fəaliyyətində yeni aspektlər

Koronavirus infeksiyasının yayılması müəssisələrin istehsal, maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini dayandırması və ofis işçilərini tələsik şəkildə uzaqdan iş keçirməsi ilə genişmiqyaslı böhrana səbəb olub. Auditorlar həm yerli hakimiyyət orqanları tərəfindən qoyulan məhdudiyyətlərə, həm də müştərilərin öz müəssisələrində tətbiq etdikləri məhdudiyyətlərə uyğunlaşmaq məcburiyyətində qalıblar və buna görə də tapşırıqların icrasında bir sıra problemlərlə üzləşiblər. Bu, məsələn, müştərinin ofisində üzbəüz auditin aparılmasının mümkünsüzlüyüdür. Sənədlərin əslinə çıxışın olmaması onların həqiqiliyini təsdiqləməyi mümkünsüz etdi, aktivlərlə əyani tanış olmaq, şəxsi heyətlə üzbəüz müsahibələr aparmaq imkanı yox idi ki, bu da audit hesabatlarının verilməsini mümkünsüz edirdi. Ona görə də qoyulan məhdudiyyətlər aradan qaldırıldıqdan sonra yoxlamaların vaxtı təxirə salınıb.

Bundan əlavə, elan edilmiş uzun həftəsonu başa çatmış işlərin ödənilməsi üzrə öhdəliklərin icrasının gecikməsinə, debitor və kreditor borclarının artmasına, ödənişlərin aparılmaması ilə bağlı kəskin problemə səbəb olub. Uyğun olaraq illik mühasibat və vergi hesabatlarının təqdim edilməsi müddətlərinin təxirə salınması, MHBS-a uyğun olaraq illik konsolidə edilmiş hesabatların açıqlanmasının, auditinin və təsdiqinin birdəfəlik gecikdirilməsi audit yoxlamalarının vaxtını ciddi şəkildə pozub. Adətən yoxlamalara cəlb olunan mütəxəssislərin əmək xərclərinin balansı da saxlanmayıb (Muradxanlı A.M. 2019).

Bir qayda olaraq, yanvar-may aylarında auditorlar icbari auditin sifarişlərinin əksəriyyətinin yerinə yetirilməsini təmin edən ən yüksək iş yükünü yaşayırlar. İndi məhdudiyyətlər yumşaldıldıqdan sonra təxirə salınmış sifarişlərin axını mütəxəssislərin üzərinə düşüb. Adətən bir neçə ay ərzində uzanan əhəmiyyətli iş həcmi auditorlar tərəfindən yüksək keyfiyyət səviyyəsini qorumaqla sıx qrafikə uyğun başa çatdırılmağa məcbur edildiyi üçün iş yükü əhəmiyyətli dərəcədə

artmışdır. Rəbitə və sənəd mübadiləsi daha mürəkkəbləşdi. Yoxlama üçün auditora təqdim edilən sənədlərdə izahat tələb olunur və çatışmayan sənədlər əlavə olaraq tələb olunurdu. Müqavilələrin, əlavə razılaşmaların, şəxsi görüş imkanı olmadan tamamlama aktlarının imzalanması da xeyli vaxt aparır, yoxlamaların müddətini uzadırdı.

Həm bu problemlərlə üzləşdi, lakin bəzi audit şirkətləri onları həll edə bilmədi. Əhəmiyyətli çətinliklər əsasən kiçik şirkətlərlə yaranıb: çoxları öz müştərilərini itirib və bu il bazarda oyunçuların sayında azalma gözləmək olar.

Audit bazarında ümumi tendensiya auditor xidmətlərinin dəyərinin azalmasıdır. Böhran zamanlarında müştərilər artıq müntəzəm olaraq qeyri-istehsal xərcləri, o cümlədən audit və konsaltinq büdcələrini azaldılar. Ümumiyyətlə, hesablamalarımıza görə, 2020-2021-ci illərdə audit bazarının həcmində azalma qaçılmazdır. Bununla belə, məcburi prosedurlar təxirə salınsa da, ləğv edilməyib ki, bu da auditorların iş yükünü cüzi azalma ilə saxlayacaq. Bundan əlavə, müştərilərin əlaqəli prosedurlara artan marağını qeyd edirik: xərclərin optimallaşdırılması, xərclərin audit, büdcənin tərtib edilməsi - bütün bu xidmətlər ümumi qənaət kontekstində aktualdır.

Pandemiya dövründə sahibkarlıq subyektlərinin dəstəklənməsi üçün hökumət tərəfindən tətbiq edilən tədbirlər audit xidmətlərinin çeşidini də genişləndirib. Belə ki, müəyyən meyarlara cavab verən xarici ana şirkətləri olan təşkilatlara verilən KOS reyestrinə daxil olmaq imkanı belə şirkətlərin reyestrə daxil edilməsi üçün xidmətlərə tələbat yaradıb. May-iyun aylarında bu cür xidmətlərə dair müraciətlər mütəmadi olaraq qəbul edilir və mütəxəssislər üçün tapşırıqlar toplusu formalaşır.

Hazırkı böhran biznesini yaşadığı ilk və təəssüf ki, yəqin ki, sonuncu deyil. İllər ərzində şirkətimiz artıq üç dəfə böhran dövrlərində müştərilərə dəstək göstərmişdir, lakin indiki iş həm də iş formatının əsaslı dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Qeyri-adi olan və bir çox sənaye sahələri üçün bir sıra ciddi məhdudiyyətlər qoyan distant rejimə keçid 2020-ci il üçün bir növ çağırışa çevrildi (Muradxanlı A.M. 2019).

2017-ci ildən biz müştərilərlə işləmək üçün distant xidmətləri fəal şəkildə tətbiq edirik, iş nəzarət sistemini elə təkmilləşdiririk ki, distant format keyfiyyətə zərrə qədər təsir etməsin. Bununla belə, əvvəllər distant xidmətlər ən çox mühasibat outsorsinq xidmətləri, vergi və hüquq məsləhətləri, idarəetmə və maliyyə konsaltinqinin bəzi sahələri ilə bağlı idi, lakin praktiki olaraq auditə təsir göstərmirdi.

Uzaqdan iş formatına məcburi keçid audit prosedurlarının rəqəmsallaşmasına təkan verdi. Müasir rabitə və məlumatların ötürülməsi vasitələri, EDS və EDM-dən istifadə özünütəcrid şəraitində öz effektivliyini göstərdi. Qeyd edək ki, indiyədək yalnız sənədlərin skan edilmiş nüsxələrinin həqiqiliyi və onlarda göstərilən aktivlərin olub-olmaması lazımı qaydada yoxlanılmadan audit rəyi verməyə hazır olan şirkətlər distant audit təklif edib.

Bu vəziyyətdə biz uzaqdan auditə münasibətimizi ciddi şəkildə yenidən nəzərdən keçirdik: elektron sənəd dövriyyəsi sisteminin səlahiyyətli qurulması, onlayn video rabitə, təhlükəsiz bulud saxlama cihazı, səlahiyyətli girişin təşkili - bütün bunlar xərcləri və müddəti əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər. Şəxsən yoxlama.

Əlbəttə ki, rəqəmsallaşmaya doğru global tendensiya sayəsində işin daha da avtomatlaşdırılmış aspektlərini tətbiq edə və təkmilləşdirə bilən şirkətlər rəqabət üstünlüyü əldə edəcəklər.

Bununla belə, audit sahəsində bir iş şəxsi ünsiyyətdən imtina edə və tamamilə uzaqdan işə keçə bilməyəcək. Axı, hər hansı bir auditin əsas vəzifəsi sənədlərin həqiqiliyini, təqdim olunan məlumatların etibarlılığını hələ uzaqdan həyata keçirmək mümkün olmayan təsdiqləməkdir. Eyni zamanda, çox güman ki, bəzi audit prosedurları indi uzaqdan və onlayn rejimdə həyata keçiriləcək ki, bu da həm müştərilər, həm də audit şirkətləri üçün faydalı olacaq. Birincisi, bu, audit xərclərini optimallaşdırmağa, ikincisi üçün - yoxlamaların aparılması xərclərini azaltmağa imkan verəcəkdir.

Bazar üçün ötən ilin ən parlaq hadisələrindən biri Auditorların vahid Özünü Tənzimləmə Təşkilatının yaradılması oldu. Bu hadisəni əlamətdar hadisə

adlandırmaq olar: sənayedə özünütənzimləmənin tətbiqindən bəri ilk dəfə olaraq bütün peşəkar birlik bir özünütənzimləmə təşkilatında birləşdi və audit üçün həqiqətən vacib olan məsələləri həll etmək imkanı əldə etdi.

Xidmətlər sahəsində tendensiyalara gəlincə, biz 2019-cu ildə fiskal nəzarətin geniş miqyaslı avtomatlaşdırılması ilə əlaqədar vergi yoxlamalarına tələbatın artdığını qeyd etdik. Vergi orqanları vergi sxemlərini müəyyən etmək üçün proqram məhsullarını tətbiq etmiş və fəal şəkildə istifadə edirlər. Artıq onlar vergi ödəyicisi haqqında çox şey bilirlər - gömrük, qeydiyyat orqanları, banklarla məlumat mübadiləsi onlara vergi yoxlamasından əvvəl də şübhəli əməliyyatları müəyyən etməyə imkan verir. Və üçüncü şəxslərdən məlumat tələb etmək imkanı tez-tez vergi ödəyicisi haqqında məlumatı doldurmaq üçün istifadə olunur. Buna görə də yoxlamaya gedən vergi müfəttişi əvvəlcədən hazırlanır, o, yalnız vergi pozuntusunu müəyyən edib sənədləşdirməli, əlavə vergi əlavə etməli və cərimə tətbiq etməlidir.

Fiskal nəzarətin rəqəmsallaşdırılması davam etdiriləcək və yaxın gələcəkdə vergi orqanları vergi ödəyicilərinin nəinki daşınmaz əmlakın, nəqliyyat vasitələrinin və s. alınması ilə bağlı iri xərclərinə, hətta mağazalarda alış-veriş xərclərinə də nəzarət edə biləcəklər. Nəzarətin bu şəkildə gücləndirilməsi təkcə cari 2020-ci ildə deyil, həm də orta müddətli perspektivdə proaktiv vergi yoxlamalarına olan tələbi dəstəkləyəcək.

II FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN DİSTANT (MƏSAFƏDƏN) FORMADA TƏŞKİLİ METODOLOGİYASI

2.1. İlkin tapşırığa aid fəaliyyətlərin həyata keçirilməsi

Pandemiya ilə bağlı böhran bütün fəaliyyət sahələrinə təsir edib. Məhdudiyyətlərin tətbiqi müxtəlif sənaye sahələrində fəaliyyətin həyata keçirilməsinə təsir göstərir ki, bu da onların etibarlılığını təsdiq etmək üçün mühasibat uçotunun təşkilinə və maliyyə hesabatlarının auditinə təsir göstərməyə bilməzdi.

Auditorun vəzifələri

Auditor rəyi vermək və maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair rəy bildirmək üçün auditor kifayət qədər və müvafiq audit sübutları əldə etməlidir. Beynəlxalq Audit Standartlarının tələblərinə uyğun olaraq, audit zamanı auditor aşağıdakıları etməlidir:

- təsərrüfat subyektinin daxili nəzarət sistemini qiymətləndirmək;
- nəzarət mühitini öyrənmək;
- maliyyə hesabatları ilə bağlı informasiya sistemini, o cümlədən əlaqəli biznes proseslərini öyrənmək;
- təsərrüfat subyektinin istifadə etdiyi avtomatlaşdırılmış uçot sistemlərini təhlil etmək.

Mövcud şəraitdə audit təşkilatları və onların müştəriləri telekommunikasiya kanallarından istifadə etməklə, məsələn, uzaqdan yoxlama aparmaq üçün alternativ yollar axtarmalıdırlar.

Uzaqdan auditin təşkili

Uzaqdan yoxlama yerində auditlə eyni elementləri əhatə etməlidir. Uzaqdan auditin gedişində əsas amil mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanmasına cavabdeh olan şəxslər və korporativ idarəetməyə cavabdeh olan şəxslərlə qarşılıqlı əlaqənin qurulmasıdır:

❖ kadrlar, habelə korporativ idarəetməyə cavabdeh şəxslər auditin keçirildiyi müddətdə, o cümlədən auditin nəticələrini müzakirə etmək üçün hazır olmalıdır;

❖ auditin planlaşdırılması zamanı audit qrupunun üzvlərinin yoxlanılan subyektin informasiya sisteminə qoşulması razılaştırılır;

❖ mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanmasına cavabdeh olan şəxslər yoxlama üçün zəruri olan bütün məlumatları təqdim edir;

❖ telekommunikasiya kanallarından istifadə etməklə həyata keçirilən işgüzar əməliyyatları təsdiq edən ilkin sənədlər təqdim edilir;

❖ maliyyə hesabatlarının etibarlılığına təsir edə biləcək əsas məsələlər üzrə sorğular göndərilir.

Uzaqdan yoxlama zamanı auditorun qarşılaşdığı xüsusiyyətlər:

1. Auditin keyfiyyəti;

Audit Beynəlxalq Audit Standartlarına uyğun aparılmalıdır, baxmayaraq ki, uzaqdan yoxlama zamanı audit daha uzun çəkə bilər. Auditin uzaqdan aparılması auditin keyfiyyətinə təsir etməməlidir.

2. Əlavə audit prosedurları;

Audit COVID-19 vəziyyətinin müştərinin fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətinə təsirini qiymətləndirməlidir. Auditor COVID-19 ilə bağlı vəziyyət haqqında məlumatın yoxlanılan təşkilatın maliyyə hesabatlarında nə dərəcədə adekvat şəkildə açıqlandığını qiymətləndirməlidir.

Fasiləsiz fəaliyyəti qiymətləndirməkdən əlavə, auditor yoxlanılan müəssisənin daxili nəzarət sisteminin sabitliyini və etibarlılığını yoxlamaq üçün prosedurlar həyata keçirməlidir. Həmçinin, koronavirus infeksiyasının yayılması və vətəndaşların hərəkətinə məhdudiyyətlər kontekstində auditorlar yoxlanılan obyektin inventarlaşdırılması zamanı iştirak edə bilməyə bilər. Bu vəziyyətdə auditorun alternativ prosedurlar yerinə yetirmək tələb olunur. Bu cür prosedurlar müqavilələrin təhlili, qarşı tərəflərlə uzlaşma aktları, inventar vərəqələrinin, ilkin sənədlərin təhlili, videokameralardan, onlayn yayımlardan istifadə edərək anbar binalarının və saxlanılan inventarların auditoru tərəfindən yoxlanılması ola bilər (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019).

Uzaqdan auditin beynəlxalq təcrübəsinə gəldikdə, məsələn, Accountancy Europe tövsiyə edir ki, işin davamlılığı ilə yanaşı, mühakimə və qiymətləndirmənin qeyri-müəyyənliyi ilə xarakterizə olunan digər sahələr də nəzərə alınmalıdır, yəni (<https://gaap.ru/news/159621/>):

- ✓ mühasibat təxminləri;
- ✓ ədalətli dəyərin ölçülməsi;
- ✓ aktivlərin dəyərsizləşməsinin qiymətləndirilməsi;
- ✓ gözlənilən kredit itkilərinin təxmini;
- ✓ hedcinq;
- ✓ podratçılarla bağlanmış müqavilələrin təhlili;
- ✓ valyuta riskləri;
- ✓ digər açıqlama tələbləri.

3. Auditor hesabatı;

Koronavirus infeksiyasının yayılması kontekstində gələcəkdə Müştərinin fəaliyyətini fasiləsiz davam etdirmək qabiliyyətinə dair auditorun qiymətləndirməsi auditor hesabatında öz əksini tapmalıdır. Mövcud vəziyyətin təsirini və onun Müştərinin maliyyə hesabatlarında açıqlanmasını qiymətləndirərək, auditor belə nəticəyə gələ bilər ki, Müştərinin gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirmək imkanında əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik var.

Auditor müştərinin maliyyə hesabatlarının koronavirus infeksiyasının yayılması kontekstində Müştərinin fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətinə dair məlumatları adekvat şəkildə açıqlamadığı qənaətinə gələrsə, auditor müştərinin maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair rəyində dəyişiklik etməli olacaq.

Audit firmalarından audit hesabatına koronavirus infeksiyasının yayılması kontekstində müştərinin fəaliyyətini davamlı olaraq davam etdirmək imkanı haqqında məlumat daxil etmək tələb olunur.

4. Müştəri ilə uzaqdan qarşılıqlı əlaqə;

Uzaqdan auditin mühüm aspekti Müştərinin nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqədir. Yoxlanılan subyektin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanmasına cavabdeh olan işçilərinin vaxtında cavab verməsi, əsas məsələlər üzrə korporativ

idarəetməyə cavabdeh olan şəxslərlə məsafədən qarşılıqlı əlaqəsi auditorlara mühasibat hesabatlarının etibarlılığına dair kifayət qədər və müvafiq audit sübutları əldə etməyə imkan verir.

Audit ərzində auditor Müştərinin maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına cavabdeh olan şəxslərlə, habelə korporativ qarşılıqlı fəaliyyətə cavabdeh olan şəxslərlə qarşılıqlı əlaqə saxlamalıdır. Uzaqdan qarşılıqlı əlaqənin təşkilinə, məsələn, video konfranslar, audit qrupunun üzvləri üçün uzaqdan iş yerlərinin təşkili daxildir.

Koronavirus infeksiyasının yayılması kontekstində maliyyə hesabatlarında nələrin açıqlanması lazım olduğunu və bu açıqlamaların maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair auditor rəyinə necə təsir edəcəyini Müştərinin nümayəndələrinə çatdırmaq vacib olur. Eyni zamanda, Müştərinin nümayəndələri başa düşməlidirlər ki, audit prinsiplərinə uyğun olaraq bütün audit prosedurlarının həyata keçirilməsi və uzaqdan yoxlama zamanı audit xidmətlərinin göstərilməsinin keyfiyyəti əlavə vaxt tələb edə bilər və müştərinin nümayəndələrinin lazımı məlumatları təqdim edin.

2020-ci il üçün mühasibat (maliyyə) hesabatları üçün yeni audit strategiyaları

Beynəlxalq audit ictimaiyyəti koronavirus pandemiyası zamanı hesabat dövrü üçün mühasibat (maliyyə) hesabatlarının hazırlanmasının keyfiyyətindən narahatdır. Söhbət ondan gedir ki, auditor müştərinin daxili nəzarət sistemində etibar edə bilməz, bununla əlaqədar olaraq auditor audit nümunəsinə yanaşmaları dəyişməli olacaq.

2.2. Auditin planlaşdırılması üzrə fəaliyyətin həyata keçirilməsi

Kadrların auditinin planlaşdırılması auditin məqsədini və audit prosedurlarının əhatə dairəsini müəyyən etməyə, məqsədə çatmaq üçün zəruri tədbirlərin əsaslandırılmasına, təşkilatda mövcud insan resurslarının idarə edilməsi sisteminin qiymətləndirilməsi üçün audit proqramının işlənilib hazırlanmasına yönəlmiş çoxsəviyyəli prosesdir. Kadrların audit planının əsas məqsədi audit məqsədlərinə nail olunmasını təmin edən fəaliyyətlərin nizamlı və səmərəli həyata keçirilməsini təşkil etməkdir. Beynəlxalq standartlara uyğun olaraq auditor təşkilatından və fərdi auditorlardan auditin səmərəli aparılması üçün öz işlərini planlaşdırmaq tələb olunur. Planlaşdırma auditdə iştirak edən auditorlar arasında işi rəşional şəkildə bölüşdürməyə və əlaqələndirməyə imkan verir (<https://www.acas.org.uk/coronavirus> - Coronavirus (COVID-19): işverenler ve çalışanlar için tavsiyeler 2021).

Auditi planlaşdırarkən və hazırlayarkən auditor aşağıdakıları etməlidir:

- (a) yoxlanılan təşkilatın istiqamətinin kritik aspektlərini müəyyən etmək;
- (b) hesabatlılıq prosesindəki əlaqəni başa düşmək;
- (c) audit nəticələrinin, rəylərin və ya hesabatların forma və məzmununu nəzərdən keçirin və onların istifadəçilərini müəyyənləşdirin;
- (d) auditin məqsədlərini və onlara nail olmaq üçün zəruri tədbirləri müəyyən edir;
- (e) əsas idarəetmə və nəzarət sistemlərini müəyyən etmək və onların güclü və zəif tərəflərinin ilkin qiymətləndirilməsini aparmaq;
- (e) baxılan məsələlərin əhəmiyyətini müəyyən etmək;
- (g) yoxlanılan təşkilatda daxili auditin mövcudluğunu və onun iş proqramını yoxlamaq;
- (h) daxili auditə, habelə digər auditorların materiallarına etimad səviyyəsini müəyyən etmək;
- (i) auditin aparılması üçün ən effektiv və səmərəli yanaşmanı müəyyən etmək;
- (j) əvvəlki auditlərin şərtlərinin və tövsiyələrinin mahiyyəti üzrə müvafiq tədbirlərin görülmədiyini yoxlamaq;

(k) obyektə təftiş qrupunun işinin aparılması və təşkili planı üzrə müvafiq sənədlər hazırlayır.

Bir qayda olaraq, aşağıdakı planlaşdırma fəaliyyətləri auditə daxil edilir:

(a) risklərin qiymətləndirilməsi və əhəmiyyətliyi müəyyən edilməsi məqsədilə müəssisə və onun subyekti haqqında məlumatların toplanması;

(b) auditin məqsədinin və həcmnin müəyyən edilməsi;

(c) auditə yanaşmanı, qarşıdan gələn auditin xarakterini və həcmi müəyyən etmək üçün ilkin təhlil;

(d) audit planlaşdırarkən, audit zamanı yarana biləcək hər hansı xüsusi problemlərin müəyyən edilməsi;

(e) büdcə və audit proqramının hazırlanması;

(e) audit qrupunun tərkibinə dair tələblərin müəyyən edilməsi, onun seçilməsi və təsdiqi;

(g) yoxlanılan müəssisənin rəhbərliyini auditin həcmi, məqsədləri və meyarları ilə tanış etmək və zəruri hallarda onlarla müzakirə etmək.

Audit prosedurlarının əhatə dairəsini müəyyən edərkən və hesabatda mümkün təhriflərin nəticələrini qiymətləndirərkən məlumatın əhəmiyyətliliyini nəzərə almaq məqsədəuyğundur. Fərdi HR ölçüləri və əməliyyatları ilə bağlı əhəmiyyətliyi qiymətləndirilməsi auditora hansı HR ölçülərini yoxlamalı olduğunu, habelə audit riskini məqbul aşağı səviyyəyə endirmək üçün spot yoxlamaları və analitik prosedurları necə yerinə yetirəcəyini müəyyən etməyə kömək edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, əhəmiyyətlilik səviyyəsi nə qədər yüksəkdirsə, audit riski də bir o qədər aşağı olur.

Məlumatın buraxılması və ya təhrif edilməsi istifadəçilərin sosial və iqtisadi qərarlarına təsir edə bildiyi halda əhəmiyyətlidir. Əhəmiyyətlilik hesabat göstəricisinin və səhvlərin dəyərindən asılıdır, onların olmaması və ya təhrif edilməsi halında qiymətləndirilir. Kadrların idarə edilməsi sistemindəki keyfiyyət təhriflərinə misal ola bilər (<https://www.acas.org.uk/coronavirus>):

- kadr hesabatlarının təşkilat rəhbərliyini çaşdırma bilməsi ehtimalı olduqda, mövcud mühasibat uçotu sisteminin qeyri-kafi və ya qeyri-adekvat təsviri;

- işdəki nöqsanlara görə sanksiyaların qarşısını almaq üçün hüquqi və normativ tələblərin pozulması barədə məlumatın yoxlanılan şəxs tərəfindən təşkilatın rəhbərliyindən gizlədilməsi.

Məlumatın əhəmiyyətliliyinin qiymətləndirilməsində müəyyən edilmiş keyfiyyət təhrifləri audit planı və proqramı tərtib edilərkən nəzərə alınmalıdır. Təşkilatın kadrların idarə edilməsi sistemində yüksək inkişaf potensialı olan sahələri müəyyən etməyə imkan verən risklərlə yanaşı, auditor tərəfindən qeyri-adekvat audit rəyi bildirildikdə mümkün “audit riskləri” də nəzərə alınmalıdır.

Audit risklərinin səbəbləri aşağıdakılar ola bilər:

- auditin məqsədindən yayınma;
- qeyri-adekvat tədqiqat metodlarından istifadə;
- mühasibat uçotu və hesabat sistemində əhəmiyyətli təhriflər;
- etibarlı nəticə çıxarmağa imkan verməyən qiymətləndirmə meyarlarının seçilməsi;
- vacib məlumatların aşkar edilməməsi;
- təşkilatın işçilərinin təsiri altında təhrif edilmiş audit nəticələri.

Auditin aparılması prinsipləri, o cümlədən mühasibat ekspertizası, onların təsnifləşdirilməsi meyarları müəyyən edilmişdir. Audit prinsiplərinin, o cümlədən mühasibat uçotu ekspertizasının təsnifatının meyarları, fikrimizcə, aşağıdakılar ola bilər: audit sahəsində normativ hüquqi aktların (onların iyerarxiyası) hüquqi qüvvəsi; audit fəaliyyətinin məzmunu (əsas və ya əhəmiyyətli prinsiplər); auditin həyata keçirilməsi üsulları (prosesual prinsiplər). Beləliklə, prinsiplər audit fəaliyyətinin konkret məqsədi ilə, yəni onun həyata keçirildiyi məqsədlərlə (maddi prinsiplər) müəyyən edilir. Belə təsnifatın praktiki əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, məzmun və fəaliyyət üsulları bir-biri olmadan mövcud deyildir. Prosesual prinsiplər (auditorların hərəkətlərinin üsullarını təmin edən), lakin maddi prinsiplərə münasibətdə açıq şəkildə rəsmi xarakter daşıyır. Əlaqədar xidmətlərin prinsipləri auditin mədəni-tarixi inkişafı ilə istehsal olunur. Beləliklə, tədqiqatda biz prinsiplərin təsnifatı üçün 3 meyar müəyyən etdik ki, bunlar əsasında aşağıdakı qrupları ayıra bilərik: ümumi metodoloji prinsiplər (konstitusiya quruluşunun

əsasları, konstitusiya), ümumi hüquqi, xüsusi (audit), prinsiplər. Müəyyən etdiyimiz meyarlara görə audit prinsiplərinin təsnifatı mahiyyəti üzrə audit fəaliyyəti ilə onun həyata keçirilməsi yollarını aydın şəkildə fərqləndirəcəkdir.

Yoxlamanın birinci mərhələsində aparılan ilkin diaqnostikanın nəticələrinə əsasən, kadrların idarə edilməsi sisteminin güclü və zəif tərəfləri, gələcək fəaliyyətlərin diqqət mərkəzində saxlanılmalı olan ən problemlı və əhəmiyyətli məsələlər müəyyən edilir. İnsan resurslarının idarə edilməsi sistemində yüksək riskli sahələrdə resursların prioritet xərclənməsi ilə auditin aparılması istiqamətlərinin və proqramlarının müəyyən edilməsi də məqsədəuyğundur. Tədqiqatın əhatə dairəsinin müəyyən edilməsi audit proqramına daxil edilmiş kadrların idarə edilməsi sisteminin sahələrinin sayından və onların təhlilinin dərinliyindən asılıdır. Tədqiqatın əhatə dairəsi müəyyən edilərkən, auditin məqsədlərinə uyğunlaşmalı olan potensial əhəmiyyətli məsələlərin optimal sayı müəyyən edilir. Məsələlərin sayı və onların öyrənilməsinin dərinliyi onların əhəmiyyətindən asılıdır və audit üçün ayrılmış resurslarla əlaqələndirilməlidir. Auditin əhatə dairəsi müəyyən edilərkən digər məsələlərin onlardan xaric edilməsinin səbəbləri göstərilir. Audit predmetinin mürəkkəbliy dərəcəsi və audit üçün planlaşdırılan qiymətləndirmə meyarları da göstərilir. Auditin əhatə dairəsi aşağıdakı prinsiplər əsasında müəyyən edilir:

- müştəri ilə razılaşdırılmış audit tapşırıqları və istiqamətləri;
- auditin prioritet istiqamətləri üzrə tədqiqatın dərinliyi;
- auditin nəticələrini kəmiyyətcə qiymətləndirmək bacarığı.

Auditi planlaşdırarkən onun aparılmasının vaxtı müəyyən edilir ki, bu da yoxlanılan təşkilatın miqyasından və xüsusiyyətlərindən, audit prosedurlarının həcmindən və auditorun peşəkar hazırlığından asılıdır. Beləliklə, ümumi plan tərtib edərkən auditor nəzərə almalıdır:

- təşkilatın fəaliyyətinə təsir göstərən xarici amillər (qanunvericilik və normativ aktlar, iqtisadi şərait, yerli hakimiyyət orqanları ilə münasibətlər, əmək bazarında tələb və təklif və s.);

- yoxlanılan təşkilatın fəaliyyəti (təşkilatın sosial-iqtisadi vəziyyəti, idarəetmə səriştəsinin ümumi səviyyəsi);
- təşkilatda fəaliyyət göstərən uçot və nəzarət sistemləri;
- audit sübutu kimi istifadə olunacaq potensial məlumat mənbələri;
- təşkilatın kadr siyasəti;
- insan resurslarının idarə edilməsi sisteminin qiymətləndirilməsi meyarlarının işlənilib hazırlanması zərurəti;
- auditin əhəmiyyətlik səviyyələri;
- audit üçün ən vacib sahələr;
- kadr uçotunda əhəmiyyətli təhriflərin olma ehtimalı;
- kadrların idarə edilməsi sahəsində gözlənilən risklər;
- kadr uçotunun mürəkkəb sahələrinin, o cümlədən nəticəsinin menecerlərin və mütəxəssislərin subyektiv mülahizələrindən asılı olduğu sahələrin müəyyən edilməsi, məsələn, fəaliyyət göstəriciləri hazırlanarkən;
- idarəetmə uçotunun müxtəlif bölmələrinin nisbi əhəmiyyətini;
- idarəetmə, o cümlədən kadrlar, mühasibat uçotunun aparılması üçün kompüter sisteminin mövcudluğu;
- daxili kadr audit bölməsinin mövcudluğu və onun yoxlamalarının nəticələri;
- digər audit təşkilatlarının və ekspertlərin cəlb edilməsinin məqsədəuyğunluğu;
- audit tapşırıqına uyğun olaraq hesabatın tərtib edilməsi və yoxlanılan təşkilata təqdim edilməsi forması və müddəti.

Ümumi plandan sonra planlaşdırılmış audit prosedurlarının xarakterini, müddətini və həcmi müəyyən edən audit proqramı tərtib edilir. Proqram, auditin aparılması üçün federal qaydaya uyğun olaraq, auditor üçün təlimatlar toplusudur, həmçinin işin düzgün yerinə yetirilməsinə nəzarət etmək və yoxlamaq vasitəsidir. İnsan resurslarının idarə edilməsi sisteminin auditinin aparılması proqramı tərtib edildikdən sonra auditorlara aşağıdakılar tövsiyə olunur:

- audit proqramı ilə tanış olmaq və onun məzmununu başa düşmək;

- proqramda qoyulan məsələlərin əhəmiyyətini və prioritetini anlamaq və müştərinin gözləntilərini nəzərə almaq;
- audit zamanı istifadə olunacaq meyarları işləyib hazırlamaq;
- təşkilatda kadrların idarə edilməsi sisteminə qanunların, normativ aktların və korporativ standartların qoyduğu tələbləri nəzərə almaq;
- təhlil üçün zəruri olan məlumatların əldə edilməsi mənbələrini müəyyən etmək;
- əvvəlki yoxlamaların məlumatlarından, iclasların, iclasların materiallarından və s. istifadənin mümkünlüyünü təmin etmək;
- yoxlanılan təşkilatın mütəxəssislərinin öyrənilməsində iştirak dərəcəsini müəyyən etmək;
- audit üçün yazılı plan tərtib etmək.

Auditin proqramı və məqsədləri diqqətlə nəzərdən keçirilməli və sifarişçi ilə razılaşdırılmalı, elə tərtib edilməlidir ki, onların hər biri üçün auditin nəticələrinə əsasən auditin səmərəliliyini artırmaq üçün mövcud ehtiyatları müəyyən etmək mümkün olsun. Audit məqsədləri üçün edilən hər hansı dəyişikliklər əsaslandırılmalı və müştəri ilə razılaşdırılmalıdır.

2.3. Auditin sənədləşdirilməsinin aparılması qaydası

Audit müəssisənin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili üçün əsas yaradır ki, bu da müəssisənin güclü və zəif tərəflərini müəyyən etməyə, əsaslandırılmış qərarlar qəbul etməyə və inzibati cəzalardan yayınmağa imkan verir. Müayinəni nəqliyyat vasitəsinin tibbi müayinəsi və ya texniki diaqnozu ilə müqayisə etmək olar. Yetkin lider nəzarətin zəruriliyini tam başa düşür və bir qayda olaraq, onları rəfdə saxlamır.

Ancaq hər şey o qədər də sadə deyil. Auditin nəticələri və şirkətin gələcəyi bilavasitə auditorların ixtisaslarından asılı olacaq, çünki sənaye standartları onlara qərar qəbul etmək üçün çox yer buraxır. Beləliklə, biznesinizə fayda gətirmək üçün yoxlamaya nə vaxt və kim dəvət edilməlidir?

Audit maliyyə (mühasibat) məlumatlarının etibarlılıq dərəcəsi və qanunvericiliyin mühasibat uçotu proseduruna uyğunluğu baxımından təhlilidir. Auditin məqsədi hesabatlarda əks olunan maliyyə məlumatlarından hər hansı bir istifadəçinin biznesin nəticələri, şirkətin maliyyə və əmlak vəziyyəti haqqında əsaslı nəticələr çıxara biləcəyini və bu nəticələr əsasında əsaslandırılmış qərarlar qəbul edə biləcəyini təsdiq və ya təkzib etməkdir. Auditin əsas məqsədi hesabatın etibarlılığını yoxlamaqdan ibarətdir və onun həyata keçirilməsinin əsas şərti auditorun müstəqilliyidir. Auditin nəticəsi müəyyən müddət ərzində hesabatlarda əks olunan maliyyə məlumatlarının düzgünlüyünə dair rəsmi olaraq müəyyən edilmiş formada qeydə alınmış auditorun səlahiyyətli rəyidir.

Bununla belə, “istifadəçi auditorun rəyini yoxlanılan müəssisənin gələcək davamlılığına inam ifadəsi və ya müəssisə rəhbərliyi tərəfindən aparılan işin səmərəliliyinin təsdiqi kimi qəbul etməməlidir”. Bunun səbəbi hesabatlarda maliyyə məlumatlarında əhəmiyyətli təhriflərin aşkarlanması ehtimalına və ehtimalına təsir edən obyektiv və subyektiv məhdudiyyətlərin olmasıdır: yoxlanılması, seçmə metodlarının istifadəsi, yoxlanılan müəssisədə qüsurlu uçot və daxili nəzarət; cavabların olmaması. Buna görə də, auditin vəzifəsi audit nəticəsinin əsaslandığı zəruri və kifayət qədər sübutların toplanması prosesində hesabatın düzgünlüyünə və etibarlılığına əsaslı əminliyi təmin etməkdir. Auditor maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair rəyin formalaşdırılmasına və bildirilməsinə, şirkət rəhbərliyi isə maliyyə hesabatlarının hazırlanmasına və təqdim edilməsinə cavabdehdir.

Auditor hesabatda hansı kəmiyyət və keyfiyyət təhriflərinin əhəmiyyətli, hansının olmadığı barədə müstəqil mühakimə yürütür. Nə qədər aşağı olarsa, auditorun nəticədə səhv etmə riski bir o qədər yüksək olarsa, o, məqbul “əhəmiyyət” zolağının növünü müəyyən edir

(<https://www.acas.org.uk/coronavirus>).

Audit xətası ehtimalı planlaşdırılan audit prosedurlarının xarakterini, vaxtını və həcmi dəyişdirməklə və ya nəzarət vasitələrinin genişləndirilmiş və ya əlavə sınaqlarını həyata keçirməklə müəyyən edilir. Onların həyata keçirilməsi və ya

dəyişdirilməsi yoxlanılan təşkilatın hesablarında qeyri-dəqiqliklərin mümkün nəticələrinin qiymətləndirilməsinə əsaslanır. Bundan əlavə, Wilfredo Pareto qanununu xatırlayın: 20% səy nəticənin 80% -ni, qalan 80% isə nəticənin yalnız 20% -ni verir. O, müəyyən dərəcədə fərdi aktivlər, öhdəliklər, gəlirlər və xərclər, sahibkarlıq fəaliyyəti və kapital strukturu haqqında ən vacib məlumatları özündə cəmləşdirən audit modelinin yaradılması prinsipini əks etdirir. Göstəricilərin miqyasından və tezliyindən və onların yoxlanılan təşkilatın biznesinə təsirinin xarakterindən asılı olaraq, bu məlumat əhəmiyyətli ola bilər və ya olmaya da bilər. Aydın ki, auditor hər hansı bir səhvə qənaətlənə bilər, lakin peşəkar seçimi bu səhv maliyyə nəticələrinin mühüm hissəsi olmayacaq, həlledici olacaqdır.

Yuxarıdakı və digər norma və qanunlar göstərir ki, auditor fəaliyyəti yalnız peşəkar və daim fəaliyyət göstərən, öz ixtisaslarını müvafiq sertifikatla təsdiq edə bilən şəxslər tərəfindən həyata keçirilir.

Dürüslük və açıqlıq ədalətli işgüzar münasibət qurmaq deməkdir. Buna görə də, təqdim olunan məlumatda əhəmiyyətli və ya qeyri-adekvat məlumatların olması və ya məlumatın ehtiyatsızlıqla hazırlandığını sübut edən sübutlar təqdim edildikdə, auditor belə bəyanatları, sənədləri, bəyanatları və ya digər məlumatları bilərəkdən əlaqələndirməməli, bu cür ifadələri aradan qaldırmaq üçün tədbirlər görməlidir.

Obyektivlik, xüsusən də auditorun münasibətlərə mane ola biləcək və ya mühakimələrinin obyektivliyinə təsir göstərə biləcək halları, sanki üçüncü şəxslər arasında maraqların toqquşmasının mərkəzində olduğu kimi istisna etməli olması deməkdir.

Peşəkar səriştə və lazımi araşdırma dedikdə davamlı peşəkar inkişaf, təcrübəyə və qanunvericilikdə əldə olunmuş nailiyyətlərə uyğun olaraq bilik və bacarıqların yüksək peşəkarlıq səviyyəsində saxlanması, xidmət göstərilməsi prosesində audit standartlarının vicdanla tətbiqi nəzərdə tutulur.

Məxfilik - müştəri ilə işgüzar əlaqələr zamanı əldə edilmiş məlumatı qorumaq və açıqlamamaq öhdəliyi (qanunla tələb olunan hallar istisna olmaqla).

Peşəkar davranış – qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunması, üçüncü şəxsin peşənin nüfuzuna xələl gətirəcək və ya auditorun, auditor təşkilatının və ya auditorların nüfuzuna xələl gətirəcək davranışlardan çəkinməsidir. Yuxarıda qeyd olunan qeyri-etik davranışa əlavə olaraq, bu cür hərəkətlərə həmkarlarınız və ya rəqibləriniz haqqında təhqiredici şərhlər, sizin işinizlə digər auditorların işi arasında əsassız paralellər və xidmətlərinizi təqdim etmək və təşviq etmək üçün namizədliyinizi və ya nüfuzunuzu şişirdən bəyanatlar daxildir.

Hər il məcburi audit aşağıdakı hallarda aparılır

(<https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/guidance-business-response.html>):

➤ cəmiyyətin təşkilati-hüquqi forması səhmdar cəmiyyətdir, təsərrüfat fəaliyyətinin maliyyə nəticələrindən asılı olmayaraq, təkcə ictimai deyil, bütün səhmdar cəmiyyətləri məcburi auditə məruz qalır;

➤ şirkətin qiymətli kağızları listing əsasında yerləşdirilmə prosesində mütəşəkkil hərraclarda dövriyyəyə buraxılmışdır.

Könüllü audit adətən aşağıdakı səbəblərə görə təyin edilir:

▪ maliyyə direktorunun, baş mühasibin və bütün mühasibat şöbəsinin fəaliyyətini yoxlamaq zərurəti;

▪ bütün idarəetmə orqanlarının işinin kompleks yoxlanılması;

▪ biznes tərəfdaşlarının, investorların, kredit təşkilatlarının, dövlət orqanlarının tələbi;

▪ baş mühasibin dəyişdirilməsi və müvafiq sənədlərin ötürülməsi;

▪ biznesin yenidən təşkili və ya şirkətin alqı-satqısına hazırlıq;

▪ dövlət orqanları tərəfindən qarşıdan gələn yoxlama;

▪ müəssisənin sertifikatlaşdırılmasına hazırlıq.

Təşəbbüs auditi adlanan ehtiyac və tezliyi müəssisənin mühasibat uçotunun vəziyyətinə və digər səbəblərə əsasən təşkilatın rəhbərliyi (və ya sahibləri) tərəfindən müəyyən edilir. Auditlə əlaqəli, lakin audit standartları ilə tənzimlənməyən xidmətlərə aşağıdakı kimi təcrübə sahələri daxildir:

✓ Konsaltinq: vergi, iqtisadi və maliyyə, idarəetmə, hüquq;

✓ Vergi və gömrük mübahisələri üzrə məhkəmə və vergi orqanlarında təmsilçilik;

✓ Audit sahəsində tədris seminarları və treninqləri, tədqiqat və təcrübi işlərin aparılması;

✓ Hesabat, mühasibat uçotunun bərpası və aparılması, maliyyə (mühasibat) hesabatlarının tərtibi, mühasibat uçotu üzrə konsaltinq;

✓ Mühasibat uçotunun avtomatlaşdırılması və informasiya texnologiyalarının tətbiqi;

✓ Əmlak kompleksləri kimi əmlakın və müəssisələrin dəyərinin qiymətləndirilməsi;

✓ Biznes risklərinin qiymətləndirilməsi;

✓ Marketing tədqiqatının aparılması;

✓ Hüquqi şəxslərin və fərdi sahibkarların maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin təhlili;

✓ İnvestisiya layihələrinin işlənilib hazırlanması və təhlili, biznes planların hazırlanması.

Eyni zamanda, auditin özündən əlavə, audit xidmətləri və ya auditlə bağlı xidmətlər var ki, onlar da onun kimi audit standartları, yəni icmallar, razılaşdırılmış prosedurlar və maliyyə məlumatlarının tərtibi ilə tənzimlənir (<https://www.kp.ru/guide/auditorskaja-proverka.html>).

Auditor və ya auditorlar qrupu həm auditin predmetini və obyektlərini hərtərəfli başa düşmək, həm də auditi tətbiq olunan standartlara uyğun aparmaq üçün ixtisaslı olmalıdır. Audit aparılmadan tərtib edilmiş və ya sifarişçinin təqdim etdiyi sənədlərə açıq şəkildə zidd olan audit hesabatı məhkəmədə bilərəkdən yalan hesab olunur.

Deməli, qanun nöqteyi-nəzərindən faktiki olaraq ənənəvi, maliyyə, kənar, müstəqil, məcburi və ya məcburi olmayan kimi səciyyələndirilən audit mövcuddur. Bu, yalnız auditorların beynəlxalq və sənaye standartlarında qanunvericiliyində olan bütün tələblərə cavab verən auditorların və auditor təşkilatlarının reyestrinə daxil edilmiş sertifikatlaşdırılmış auditor tərəfindən həyata keçirilir. Audit

xidmətləri də var - təhlillər, razılaşdırılmış prosedurlar və maliyyə məlumatlarının tərtibi, audit olmasa da, hələ də audit standartlarına tabedir.

Bununla belə, heç kimə öz təsnifatını aparmaq qadağan edilmir. Tədqiqat predmetinə və auditin obyektinə, inkişaf mərhələlərinə, məqsədinə, metodologiyasına və aparılması üsuluna, növünə və xarakterinə görə təsnif edilən müxtəlif auditr belə yaranmışdır. audit, tezliyə görə və s. xüsusiyyətlərə görə bu bölgələr müştəri üçün daha çox sırf akademik maraq doğurur.

Audit metodologiyasının işlənilib hazırlanmasına bir neçə yanaşma mövcuddur. Mühasibat uçotu, mühasibat uçotunun müxtəlif bölmələrində bir şirkəti yoxlamaq üsuludur. Hüquqi - yoxlama metodologiyası normativ hüquqi aktlara əsaslanır. Sənaye - şirkətin istehsal fəaliyyətinin xüsusiyyətlərini nəzərə alır. Xüsusi - ümumi xüsusi xüsusiyyətləri olan təsərrüfat subyektlərinin qruplarına tətbiq edilir - məsələn, idarəetmə strukturu, kapitalın strukturu, işçilərin sayı, hüquqi forması, vergi rejimi və s.

Audit davamlı (bütün maliyyə hesabatlarının ətraflı öyrənilməsi), seçmə (maliyyə hesabatlarının kiçik bir hissəsinin öyrənilməsi) və ya birləşdirilmiş (kiçik riskli əməliyyatların auditü - davamlı və ətraflı, böyük həcmli gündəlik əməliyyatların auditü - seçmə) ola bilər.

Audit kameral və ya faktiki ola bilər. Faktiki olan, inventar aparmaq, idarəetmə və işçi heyəti ilə müsahibə aparmaq üçün obyektə auditorların məcburi olmasını nəzərdə tutur. Yalnız ilkin və ümumi mühasibat uçotu və vergi sənədlərinin öyrənilməsini nəzərdə tutur, auditorların obyektə səfəri tələb olunmur.

Müəyyən bir təşkilat üçün audit ilk dəfə təşkil edilirsə, bu, ilkin auditdir. Bu, həmişə daha çox vaxt aparan və məsuliyyətlidir, çünki o, sıfırdan şirkət haqqında məlumatların toplanması və təhlilini əhatə edir. Auditorlarla münasibətlərin müntəzəm əsaslara keçirildiyi hallarda söhbət təkrarlanan (razılaşdırılmış) auditdən gedir. Bunlar hər iki tərəf üçün əlverişli olan daha sadə yoxlamalardır, çünki müştərinin biznesinin güclü və zəif tərəfləri auditora artıq məlumdur.

Audit müqaviləyə əsasən üçüncü tərəf şirkət tərəfindən həyata keçirilə bilər. Sonra xarici adlanır. Həmçinin, təşkilatın bir işçisi və ya audit xidməti ola bilər, bu halda daxili adlanır.

Yuxarıda auditin nə olduğu və auditorun kim olduğu ətraflı izah edilmişdir. Bunu nəzərə alaraq deyə bilərik ki, ciddi mənada daxili audit ola bilməz, yalnız ona görə ki, bu halda auditorun müstəqillik rejimini həyata keçirmək mümkün deyil. Burada auditedən deyil, auditə təqlid edən daxili maliyyə nəzarətindən danışmaq daha məqsədəuyğundur.

Audit xeyli vaxt və təfərrüatlı yanaşma tələb edən prosesdir, ona görə də auditorların işi planlaşdırılmalıdır. Yalnız bu halda onların şirkətin rəhbərləri və işçiləri ilə qarşılıqlı əlaqəsi səmərəli olacaq və ekspert rəyi düzgün olacaqdır.

Auditin planlaşdırılması

Bir neçə mərhələ var:

- ✓ Müştərinin audit üçün rəsmi təklifi;
- ✓ Müfəssəl yoxlama olmadan şirkətin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyəti ilə ilkin tanışlıq;
- ✓ Şirkət rəhbərliyi tərəfindən imzalanan ümumi planın və audit proqramının hazırlanması, icrası və təsdiqi;
- ✓ Audit məktubunun tərtib edilməsi;
- ✓ Audit müqaviləsinin imzalanması.

Audit standartlarına uyğun olaraq, auditorun müəssisə rəhbərliyi ilə söhbəti və/və ya yazışmaları ekspert rəyi üçün sübut bazasına ehtiyacı əvəz etmir. Ümumi olaraq:

- ❖ tədqiq predmeti və tədqiq olunan obyektlərin siyahısı;
- ❖ hər bir yoxlama obyekti üzrə sualların siyahısı;
- ❖ məlumat mənbələri;
- ❖ iş şərtləri;
- ❖ audit qrupunun tərkibi;
- ❖ ilkin hesabatın və yoxlamanın aparılması proqramının layihəsinin hazırlanması müddətləri.

Audit proqramı ümumi planı işləyib hazırlayan və yerinə yetiriləcək xüsusi audit prosedurlarının siyahısını və məzmununu özündə əks etdirən daha ətraflı sənəddir.

Audit xidmətlərin göstərilməsinə dair müqavilə ilə rəsmiləşdirilir, burada tərəflər, xüsusən də auditin aparılması müddətini müəyyənləşdirirlər və bir neçə mərhələdə auditi nəzərdə tuturlar. Mərhələli audit müştəriyə cari hesabat dövrü üzrə ekspert rəyi almaq və maliyyə ilinin sonuna qədər fəaliyyətlərini tənzimləmək imkanı verir (<https://www.kp.ru/guide/auditorskaja-proverka.html>).

Audit xüsusi iclasdan - auditin açılması deyildəndən sonra başlayır. O, şöbə rəhbərlərinə auditin məqsədləri, onun aparılması meyarları və proseduru haqqında məlumat verir, yaranan bütün suallara cavab verir. Audit üçün zəruri şərtlərin yerinə yetirilməsi yoxlanılır, məsələn: işçilərlə təyin olunmuş vaxtda söhbət etmək, auditorları kombinezon və nəqliyyatla təmin etmək imkanı. Görüşün məqsədi auditorlarla müəssisə rəhbərliyi arasında etibarlı işgüzar əlaqə yaratmaqdır.

Daha sonra auditorlar sənədlərin hərtərəfli yoxlanılması, audit müsahibələri, audit sorğu vərəqlərindən istifadə etməklə sahə işçilərinin işinin təsadüfi yoxlanılması və nəticələrin qeydə alınmasını özündə əks etdirən təsdiq edilmiş plan üzrə işə başlayırlar.

Auditin yekunlaşdırılması aşkar edilmiş uyğunsuzluqların kateqoriyalara bölünməsi, sistem pozuntularının müəyyən edilməsi, yüksək rəhbərliyə məlumat verilməsi və düzəldici tədbirlərin vaxtının və tərkibinin razılaşdırılmasından ibarətdir. Bundan sonra, yekun sənədlərin dizaynına davam edə bilərsiniz.

Audit rəyinin yekunlaşdırılması və verilməsi

Daha əvvəl qeyd edildiyi kimi, auditin nəticələrinə əsasən iki rəsmi sənəd - akt və ekspert rəyi tərtib edilir. Hesabat aşağıdakı sxemə uyğun tərtib edilir:

- Qanun pozuntusunun qısa ifadəsi tapıldı;
- Pozuntunun aşkar edildiyi sənədin və ya iş prosesinin dəqiq adı;
- Bu məsələni tənzimləyən sənədə keçidlər;

- Aşkar edilmiş pozuntuya görə bütün mümkün inzibati tənbeh tədbirlərinin sadalanması;
- Aşkar edilmiş pozuntunun aradan qaldırılması üçün zəruri tədbirlər kompleksinin təsviri.

Auditor hesabatında auditin aparıldığı dövr, təşkilatın maliyyə və ya mühasibat hesabatlarının tərkibi, istifadə olunan standartlar, auditin məqsədləri, üsulları və nəticələri haqqında məlumatlar əks etdirilir. Nəticə auditor təşkilatının səlahiyyətli şəxsi və auditin rəhbəri tərəfindən imzalanır. Auditorun ixtisas sertifikatının nömrəsi, növü və qüvvədə olma müddəti də göstərməlidir. Sənəd auditorun möhürü ilə təsdiqlənməkdədir.

Aydındır ki, bütün səviyyələrdə işçilərə təsir edən, eləcə də maliyyə qeydlərinin öyrənilməsini tələb edən belə bir proses hər şirkətə etibar edilə bilməz. Lakin əgər siz etibarlı məxfi münasibət qura biləcəyiniz “öz” auditorunuzu tapsanız, bu, biznesinizi gələcək illər üçün əlavə qoruma dərəcəsi ilə təmin edəcək (<https://www.kp.ru/guide/auditorskaja-proverka.html>).

2.4. Maliyyə hesabatları haqqında rəyin formalaşdırılması və hesabat verilməsi

Hər hesabat ilinin sonunda illik mühasibat (maliyyə) hesabatları hazırlanır. Potensial investorlar, kreditorlar, qarşı tərəflər və digər hesabat istifadəçiləri üçün bu cür hesabatların etibarlı olması vacibdir. Təşkilatın təsərrüfat həyatının faktlarını mühasibat uçotunda düzgün əks etdirmişdir. Təşkilatın hesabat göstəricilərinin etibarlılığını təsdiqləmək üçün mühasibat (maliyyə) hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasını - auditin aparılmasını əmr edirlər.

Auditin nəticələrinə əsasən, əldə edilmiş audit sübutları əsasında auditor təşkilatı audit hesabatı verir.

Auditorun rəyi yoxlanılan subyektin mühasibat (maliyyə) hesabatlarının etibarlılığına dair auditor təşkilatının, fərdi auditorun rəyini əks etdirən mühasibat (maliyyə) hesabatlarının istifadəçiləri üçün nəzərdə tutulmuş sənəddir. Audit

xidmətləri həyata keçirilə bilər: audit təşkilatları - kommersiya hüquqi şəxsləri (bütün növ auditor xidmətləri).

Eyni zamanda, belə şirkətlər və fərdi sahibkarlar audit fəaliyyəti ilə məşğul olmaq üçün auditorların özünütənzimləmə təşkilatlarından birinin üzvü olmalıdırlar. Auditor xidmətləri auditorların və auditorların auditor təşkilatlarının və auditorların özünütənzimləmə təşkilatının reyestrinə müvafiq hüquqi şəxs və ya fərdi sahibkar haqqında məlumat daxil edildiyi gündən göstərilə bilər.

Audit hesabatı auditor təşkilatı tərəfindən yalnız audit xidmətlərinin göstərilməsi üçün müqavilə bağlamış şəxsə - şirkətin rəhbərliyinə (mülkiyyətçilərinə) təqdim edilir.

Audit hesabatı auditor təşkilatı tərəfindən yalnız auditor xidmətlərinin göstərilməsi üçün müqavilə bağlamış şəxsə - cəmiyyətin rəhbərliyinə (mülkiyyətçilərinə) təqdim edilir (<https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/guidance-business-response.html>).

Maliyyə hesabatlarının etibarlılığına dair 2021 və ya 2022-ci illər üzrə audit hesabatında ifadə olunan rəylərin növləri:

✓ dəyişdirilməmiş rəy - auditorun hesabat qaydalarına uyğun olaraq maliyyə hesabatlarının yoxlanılan təşkilatın maliyyə vəziyyətini və maliyyə fəaliyyətinin nəticələrini bütün əhəmiyyətli aspektlərdə ədalətli əks etdirdiyi qənaətinə gəldiyi halda ifadə edilir;

✓ dəyişdirilmiş rəy - əldə edilmiş audit sübutları əsasında auditor maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli təhriflər müəyyən etdikdə və ya audit edilmiş hesabatlarda əhəmiyyətli təhriflərin olmadığını müəyyən etmək üçün kifayət qədər müvafiq audit sübutu əldə edə bilmədikdə ifadə edilir.

Auditor hesabatında dəyişdirilmiş rəy aşağıdakı formada ifadə edilə bilər:

- əsaslandırılmış rəylər;
- mənfi rəy;
- və ya rəydən imtina şəklində;
- mühasibat (maliyyə) hesabatlarının bəzi maddələrinin təhrifləri əhəmiyyətli olduqda, lakin hesabatların əksər maddələrinə təsir göstərmədikdə və ya auditorada

müvafiq audit sübutları olmadıqda, auditor qeyd-şərtlə rəy bildirməlidir, lakin aşkar edilməmiş təhriflərin mümkün təsirinin əhəmiyyətli ola biləcəyi, lakin hərtərəfli olmadığı qənaətinə gəlir.

Kifayət qədər müvafiq audit sübutu əldə edərək, təhriflərin ayrı-ayrılıqda və ya məcmu halda maliyyə hesabatları üçün əhəmiyyətli olduğu, lakin geniş yayılmadığı qənaətinə gəlir və ya rəyini təsdiqləmək üçün kifayət qədər uyğun audit sübutu əldə edə bilmir, lakin aşkar edilməmiş təhriflərin maliyyə hesabatlarına potensial təsirinin, əgər varsa, əhəmiyyətli ola bilər, lakin geniş yayıla bilməz. Auditor maliyyə hesabatlarında əhəmiyyətli və hərtərəfli təhriflərə dair kifayət qədər müvafiq sübut əldə etdikdə audit hesabatında mənfi rəy bildirir.

Auditor hesabatlardakı aşkar edilməmiş təhriflərin mümkün əhəmiyyətli və geniş yayılmış təsiri haqqında öz rəyini əsaslandırmaq üçün sübut əldə etmədikdə, rəy verməkdən imtina etməlidir.

Çoxsaylı qeyri-müəyyənlikləri əhatə edən nadir hallarda, auditor hər bir qeyri-müəyyənliklə bağlı kifayət qədər müvafiq audit sübutlarına baxmayaraq, qeyri-müəyyənliklərin hər bir qeyri-müəyyənliyə potensial təsiri səbəbindən maliyyə hesabatları üzrə rəy formalaşdırmaq mümkün olmadığı qənaətinə gəldikdə, auditor rəy bildirməkdən imtina edir.

Mühasibat (maliyyə) hesabatları üzrə audit hesabatlarının nümunələri digər məsələlərlə yanaşı, 705 №-li “Audit hesabatında dəyişdirilmiş rəy” Beynəlxalq Audit Standartında verilmişdir.

Auditor hesabatı, auditor rəyini əsaslandırmaq üçün kifayət qədər müvafiq audit sübutlarının əldə edilməsi prosesinin başa çatdığı tarixdən tez olmayan yazılı şəkildə tərtib edilməlidir.

Auditor rəyi imzalanır:

- auditor təşkilatının rəhbəri və ya onun səlahiyyət verdiyi, auditor ixtisas sertifikatı olan şəxs;
- fərdi auditor.

Audit təşkilatı tərəfindən verilən audit hesabatı bu təşkilatın rəhbəri və auditin rəhbəri tərəfindən imzalanır. Auditor təşkilatının rəhbəri auditorun müvafiq ixtisas

şəhadətnaməsinə malik olduqda, audit hesabatını öz əvəzinə başqa şəxsə imzalamaq səlahiyyəti vermək hüququna malikdir. Həmin şəxslərin imzalarına onların soyadları, adı, atasının adı və auditor təşkilatlarının reyestrindəki qeydlərin nömrələri, habelə auditorların reyestrindəki qeydlərin nömrəsi göstərilməlidir.

Auditor hesabatının tarixi maraqlı tərəfə bu tarixdən əvvəl baş vermiş və auditora məlum olan hadisələrin və əməliyyatların maliyyə hesabatlarına və auditor hesabatına təsirini auditorun nəzərə aldığı düşünməyə əsas verir.

Kağız daşıyıcıdakı audit hesabatına maliyyə hesabatları əlavə edilir, bu barədə rəy verilir və hesabatın verilməsi qaydalarına uyğun olaraq yoxlanılan şəxs tərəfindən tarix qoyulur və imzalanır.

Auditor rəyi və göstərilən hesabat nömrələnməli, möhürlənməli, vərəqlərin ümumi sayı göstərilməklə auditorun möhürü ilə möhürlənməlidir.

Auditor rəyi auditor və audit müqaviləsini imzalamış cəmiyyətin rəhbəri (sahibi) tərəfindən razılaşdırılmış nüsxələrin sayında hazırlanır. Bundan əlavə, müqavilə tərəfləri əlavə edilmiş maliyyə hesabatları ilə birlikdə audit hesabatının ən azı 1 nüsxəsini almalıdırlar.

III FƏSİL. KORONAVİRUS (COVID-19) PANDEMİYASI DÖVRÜNDƏ AUDİTOR TƏŞKİLATLARININ FƏALİYYƏTİNİN DİSTANT (MƏSAFƏDƏN) FORMADA TƏŞKİLİNDƏ YENİ ÇAĞIRIŞLAR

3.1. Auditor təşkilatları tərəfindən kommersion təşkilatlarının fəaliyyətin fasi- işsizliyi prinsipinə əməl edilməsinin qiymətləndirilməsi

Auditor təşkilatları kommersion təşkilatlarının fəaliyyətində fasi-işsizliyi prinsipinə əməl olunmasının qiymətləndirilməsi. Bir qayda olaraq, mühasibat uçotu sistemi aşağıdakı əsas elementlərə malik olan çoxsəviyyəli iqtisadi sistemi əks etdirən geniş və dar elmi metodları ilə mürəkkəb vəzifə yönümlü elm kimi başa düşülür: uçota alınan, formalaşan və qavranılan informasiya-mühasibat uçotu prosedurları (əsas və köməkçi uçot prosesləri, məlumatların axtarışı, toplanması, saxlanması, emalı, verilməsi və yayılması üsulları və bu cür proseslərin və üsulların həyata keçirilməsi vasitələri); normativ hüquqi və təşkilati dəstək-mühasibat işçiləri; zəruri infrastruktur.

İdarəetmə sistemində mühasibat uçotunun müəssisənin idarə edilməsində çoxməqsədli funksiyasını yerinə yetirməsi üçün onun elmi əsaslandırılmış metodlar əsasında həyata keçirilməsi zəruridir. Bu və ya digər metodların tətbiqi müəssisədə idarəetmənin inkişaf səviyyəsindən, istehsalın həcmindən, uçot hadisələrinin funksional profilindən, mühasibat uçotu prosesində təşkilati-texniki vasitələrin tətbiqindən, vahid avtomatlaşdırılmış informasiya sisteminin mühasibat uçotu məlumatlarına olan tələblərindən asılıdır.

İstehsal və təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsi üçün tələb olunan məlumatları əldə etmək üçün müəssisə müasir informasiya texnologiyaları əsasında mühasibat uçotu informasiya sistemini (BAİS) yaradır (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019)

Mühasibat uçotu informasiya sistemində müəssisənin təsərrüfat fəaliyyəti haqqında məlumatlar toplanır və ilkin sənədlərdə qeydə alınır, məlumatlar işlənir və toplanır, hesabatların maliyyə-iqtisadi göstəriciləri formalaşdırılır, təhlil və qərarların qəbulu üçün məlumatlar istifadəçilərə ötürülür.

Şirkətdə fəaliyyət göstərən BAIS-in əsas vəzifəsi məhdud resurslardan istifadənin alternativ variantlarını seçərkən əsaslandırılmış qərarların qəbulu üçün şirkət rəhbərliyini maliyyə məlumatları ilə təmin etməkdir.

BAIS-də vahid mənbə məlumatı əsasında müxtəlif uçot növlərinin (əməliyyat, mühasibat uçotu və statistik uçot) inteqrasiyası baş verir. Lakin bu mühasibat uçotu növlərinin birləşməsi yoxdur, çünki onların hər biri öz funksiyalarına malikdir və öz vəzifələrini həll edir.

Yuxarıda verdiyimiz şərhə şirkətin inteqrasiya olunmuş informasiya mühitinin formalaşmasından danışarkən, yəni müəssisənin fəaliyyəti haqqında mühasibat məlumatlarının inteqrasiya olunmuş informasiya mühitini nəzərə alaraq, onun formalaşmasının şirkətin uçot siyasətinin müəyyən edilməsi ilə başladığını düşünmək məntiqlidir. Müəssisənin uçot siyasəti dedikdə, mövcud qanunvericiliyin tələblərinə uyğun olaraq hər hansı bir şirkətdə olması lazım olan mühasibat uçotu sənədi deyil, şirkətdə mühasibat uçotunun necə aparıldığına dair ümumi strateji meyllər başa düşülür: nə, necə, hansı formalarda və residivin hansı növü ilə uçota alınır. Bundan əlavə, mühasibat uçotu həm mühasibat uçotu, həm də idarəetmə uçotu kimi başa düşülür.

Əslində, şirkətin uçot siyasəti dedikdə, idarəetmə məqsədi ilə onun fəaliyyətinin planlaşdırılması və nəzarəti sistemi nəzərdə tutulur. Fikrimizcə, təsərrüfat subyektinin inteqrasiya olunmuş informasiya mühiti idarəetmə sisteminin əsasını təşkil edir, bu mühit daim dəyişir, kompüter vasitələrinin geniş tətbiqi və şirkətin istehsal-maliyyə əlaqələrinin genişlənməsi ilə şərtlənən yeni informasiya axınları meydana çıxır. İnformasiya sisteminin funksional məqsədi və növü həmin elementin maraqlarının hansı və hansı səviyyədə xidmət etməsindən asılıdır (Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. 2019).

Sahibkarlıq subyektlərinin mövcud inteqrasiya olunmuş informasiya mühitində hər hansı bir informasiya sistemi idarəetmənin informasiya ehtiyaclarına cavab verən mürəkkəb dinamik kompleks prosesi təqdim edən və onun aparatının fəaliyyətinin rasionallaşdırılması funksiyalarını yerinə yetirən müvafiq informasiya dəstəyinə əsaslanır.

İnformasiya təminatı sistemi informasiyanın təşkilinin həcmi, yerləşdirilməsi və formaları ilə bağlı həyata keçirilən qərarların məcmusudur. O, bir-biri ilə əlaqəli altı informasiya alt sistemini əhatə edir: planlaşdırma, təşkili, mühasibat uçotu, nəzarət, təhlil və tənzimləmə. Bu sistem biznesin strateji, cari və operativ idarə edilməsində informasiya boşluqlarını aradan qaldırmaq və onun fəaliyyətinin vahid tənzimlənməsi konturunu təmin etməkdən ibarətdir.

Fikrimizcə, informasiya təminatının tərkib hissələrindən biri mühasibat uçotunun analitik dəstəyidir. Mühasibat uçotu sistemi mühasibat və analitik əməliyyatları bir prosesdə birləşdirir. Eyni zamanda inteqrasiya olunmuş mühasibat uçotunun analitik sistemində məqsədəuyğun istifadə üçün həm ümumi metodologiyanın, həm də mühasibat uçotu və təhlilin normativlərinin təkmilləşdirilməsini müşahidə edirik. Bu prosesin davamlılığı və onun nəticələrinin şirkətdə tətbiqi idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün zəruridir (Mardon L.A. 2020).

Mühasibat uçotu sistemində uçota alınan, formalaşan və qəbul edilən məlumatları ayırmaq olar; mühasibat uçotu prosedurları (əsas və köməkçi uçot prosesləri, məlumatların axtarışı, toplanması, saxlanması, emalı, tədarükü və paylanması üsulları və bu proses və üsulların həyata keçirilməsi vasitələri); analitik prosedurlar (normativ, planlaşdırma sənədləri və dinamika ilə müqayisə, ilkin dəyərin amil təhlili, balans metodu, ekspert metodu), normativ hüquqi və təşkilati dəstək; mühasibat işçiləri; tələb olunan infrastruktur.

Beləliklə, idarəetmənin uçot təminatının inkişafı mühasibat uçotunun təkamül prosesi ilə ayrılmaz şəkildə əlaqəli olan mühasibat uçotunun metodologiyasının təkmilləşdirilməsini nəzərdə tutur.

Mühasibat uçotu məlumat verirsə, təhlil ona qərar qəbul etmək üçün uyğun bir forma verir. İdarəetmə funksiyası kimi təhlil vəziyyətin daxili və xarici amillərinin, iqtisadi proseslərin inkişafının ümumi meyillərinin, istehsalın səmərəliliyinin artırılmasının mümkün ehtiyatlarının qiymətləndirilməsini əhatə edir.

Davamlı təhlil təşkil edilərkən onun operativliyi və səmərəliliyi artır, çünki təhlil bilavasitə mühasibat uçotunu izləyir və təsərrüfat maliyyə uçotunun

gedişində aparılır. Eyni zamanda, təsərrüfat fəaliyyətinin idarə edilməsinin analitik dəstəyi alt sistemi müəssisənin bütün informasiya fondunun aktivləşdirilməsi hesabına istehsalın səmərəliliyinin artırılmasının daim fəaliyyət göstərən amilinə çevrilir.

Məlumatın mərkəzləşdirilməmiş emalı fərziyyəsi üzrə təhlilin bütövlüyünü qorumaq lazımdır, yəni informasiyanın emalı prosesini qərarların qəbulu prosesi ilə birləşdirmək. Mühasibat uçotunun və təhlilin məqsədinin belə şərhə vacibdir və əldə edilə bilər.

Bütün mühasibat uçotu prosesləri, habelə mühasibat uçotunun analitik sisteminin (metodologiyası, təşkili, texnologiyası) fəaliyyət keyfiyyətini müəyyən edən sistem elementləri mühasibat uçotunun daha yüksək səviyyəli sistemi olan vahid iqtisadi informasiya sahəsində ahəngdar şəkildə birləşdirilməlidir.

İqtisadi proseslər üçün davamlı uçotun və təhlilin əhəmiyyəti əməliyyat rejimində zəruri idarəetmə qərarlarının qəbul edilməsi yolu ilə onlara təsir etmək imkanı ilə sıx bağlıdır (Mardon L.A. 2020).

Beləliklə, hər hansı bir müəssisədə mühasibat uçotunun təşkili prosesində formalaşan mühasibat analitik dəstəyinin əsas məqsədi şirkətdə fəaliyyət göstərən mühasibat uçotu və nəzarət sisteminin səmərəliliyinin dəstəklənməsi, şirkətin ən yüksək rütbəli rəhbərliyini etibarlı məlumatlarla təmin etməkdir.

Yoxlanılan şirkətin uzun müddət ərzində gəlirli əməliyyatlar tarixi və maliyyə resurslarına asan çıxışı varsa, onun rəhbərliyi ətraflı təhlil aparmadan qiymətləndirmə apara bilər. Maliyyə (mühasibat) hesabatlarını nəzərdən keçirərkən və ya digər audit prosedurlarını yerinə yetirərkən auditorun fəaliyyətinin fasiləsizliyi fərziyyəsinin tətbiqi ilə bağlı şübhələri ola bilər. Digər əlamətlər olaraq:

- yoxlanılan müəssisənin nizamnamə kapitalının formalaşması üçün müəyyən edilmiş tələblərə əməl edilməməsi;
- yoxlanılan subyektə qarşı baxılmaqda olan və iddiaçı uğur qazandıqda onun üçün icrası mümkün olmayan məhkəmə qərarı ilə nəticələnə bilən iddialar;
- qanunvericiliyə düzəlişlər və ya dövlətdə siyasi vəziyyətin dəyişməsi.

Audit prosesi zamanı auditor təşkilatın fasiləsiz fəaliyyətini dayandırmasına səbəb ola biləcək şərtləri və ya gələcək hadisələri proqnozlaşdırma bilməz, bu səbəbdən, əgər audit hesabatında biznesin davamlılığı ilə bağlı qeyri-müəyyənlik faktları qeyd olunmursa, bu, yoxlanılan müəssisənin fəaliyyətini fasiləsiz davam etdirə bilməsinin təminatı kimi qəbul edilməlidir. Auditor, hesabat tarixindən etibarən minimum 12 ay ərzində müəssisənin fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətinə əhəmiyyətli şübhə yaradan amilləri yoxlamaq üçün prosedurları (müəssisəyə müraciət edildiyi hallar istisna olmaqla) tətbiq etməməlidir. Bu amilləri müəyyən edərkən auditorlardan tələb olunur:

- fəaliyyətinin davamlı olması ehtimalının qiymətləndirilməsi əsasında yoxlanılan müəssisənin gələcək fəaliyyəti sahəsində planlarını yoxlamaq;

- zəruri audit prosedurlarını həyata keçirməklə, əhəmiyyətli qeyri-müəyyənlik amillərini təsdiq etmək və ya təkzib etmək, habelə yoxlanılan subyektin hər hansı planlarının nəticələrini və mümkün gözlənilməz halları öyrənmək üçün dəqiq audit sübutları yaratmaq;

- yoxlanılan müəssisənin rəhbərindən gələcək fəaliyyət planları barədə yazılı məlumat tələb etmək.

Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, audit zamanı hansı audit sübutlarına əsaslanaraq, auditor öz peşəkar mülahizəsindən istifadə edərək, bir sıra şərtlər və hadisələrlə əlaqəli əhəmiyyətli qeyri-müəyyənliyin mövcud olub-olmadığını qiymətləndirməlidir. Yoxlanılan müəssisənin fəaliyyətini davamlı olaraq davam etdirmək qabiliyyətinə dair şübhələrə səbəb ola bilər.

Müəssisənin yaxın gələcəkdə fəaliyyətini davam etdirmək qabiliyyətini qiymətləndirmək üçün auditor Audit Standartından, Müəssisənin Fəaliyyətini Mühafizə Ehtimalının Tətbiq edilməsindən istifadə etmək tövsiyə olunur. Biznesin davamlılığının fərziyyəsi maliyyə (mühasibat) hesabatının əsas prinsipidir. Buna uyğun olaraq, adətən hesab edilir ki, yoxlanılan təşkilat hesabat ilindən sonrakı ilin 12 ayı ərzində maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini davam etdirəcək və maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətini ləğv etmək və ya dayandırmaq niyyətində deyil və ya

ehtiyacı yoxdur. Aktiv və öhdəliklər audit obyektinin fəaliyyəti zamanı öz öhdəliklərini yerinə yetirə və aktivlərini realizə edə bilməsi əsasında tanınır.

Bu prinsipin həyata keçirilməsinin bir xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, əgər auditdən keçən şəxsin uzun müddət səmərəli əməliyyatlar aparmaq və vəsait əldə etmək təcrübəsi varsa, o zaman onun meneceri maliyyə hesabatlarının ətraflı təhlilinə ehtiyac olmadan öz qiymətini verə bilər.

Əgər maliyyə (mühasibat) hesabatlarını təhlil edərkən, auditorun fəaliyyətinin davamlılığına, habelə digər audit prosedurlarını yerinə yetirməsinə şübhə yaranarsa, daha ətraflı audit tələb olunur. İşin davamlılığının olmaması ehtimalını ayırd etmək üçün bir qrup əlamət var. Onlar üç böyük qrupa bölünür:

1. maliyyə xüsusiyyətləri:

- müəssisənin xalis aktivlərinin mənfi dəyəri və ya xalis aktivlər sahəsində qanunvericilik tələblərinə uyğun gəlməməsi;

- cəlb edilmiş borc vəsaitlərinin ödənilməsi və ya kredit müddətinin artırılması üçün son tarixə yaxınlaşan cəlb edilmiş borc vəsaitlərinin olması və ya uzunmüddətli aktivlərin təqdim edilməsinin maliyyələşdirilməsi üçün qısamüddətli kredit məbləğlərindən əsassız istifadə edilməsi;

- kommersiya kreditindən və ya hissə-hissə ödənişdən istifadə zamanı malların (həmçinin göstərilmiş xidmətlərin və görülən işlərin) tədarükçülərə ödəmə sxemlərinin malların çatdırılma vaxtı əsasında hesablamalarla müqayisədə dəyişdirilməsi;

- auditdən keçən şəxsin maliyyə vəziyyətini xarakterizə edən əsas əmsalların dəyərinin adi dəyərlərdən əhəmiyyətli dərəcədə sapması;

- kreditor borclarını vaxtında qaytara bilməmək;

- fəaliyyətin inkişafı və ya digər mühüm investisiyaların həyata keçirilməsi üçün maliyyə təminatının olmaması;

- əsas fəaliyyətdən külli miqdarda itkilər;

- Kredit müqaviləsinin şərtlərinə əməl etməkdə çətinliklər;

- dividendlərin ödənilməsindən və ya ödənilməsinə xitam verilməsindən xeyli miqdarda borcun olması;

- iqtisadi cəhətdən rəşional olmayan borc öhdəliklərinin mövcudluğu.

2. istehsal xüsusiyyətləri:

- əsas rəhbər heyətin lazımi qaydada dəyişdirilmədən işdən çıxarılması;

- bazarın, lisenziyanın və ya əsas təchizatçının itirilməsi;

- əmək problemləri və ya əhəmiyyətli istehsal vasitələrinin olmaması;

- müəyyən bir layihənin uğurla həyata keçirilməsindən əhəmiyyətli dərəcədə asılılıq;

- məhsulların (işlərin, xidmətlərin) satışından əldə edilən gəlirin məbləği ilə müqayisə edilə bilən və ya ondan artıq olan xammal və material satışının əhəmiyyətli həcmi.

3.2. Auditor sübutlarının yetərliliyinin və münasibliyinin qiymətləndirilməsi meyarlarının dəqiqləşdirilməsi

Audit sübutlarının yetərliliyini müəyyən edən növbəti eyni dərəcədə vacib amil təşkilatın daxili nəzarət sisteminin effektivliyidir. Daxili nəzarət sistemi düzgün işləyirsə, kifayət qədər hesab edilən sübutların miqdarı təşkilatın daxili nəzarət sisteminin qənaətbəxş işləmədiyindən daha az olacaqdır. Auditor bilir ki, effektiv daxili nəzarət sisteminin səhvləri aşkar etmək və qarşısını almaq ehtimalı daha yüksəkdir və müvafiq olaraq, alınan məlumatın düzgün olması ehtimalı daha yüksəkdir.

Bununla belə, onu da yadda saxlamaq lazımdır ki, müştərinin daxili nəzarət sistemi nə qədər yaxşı işləsə də, nəzarət sistemindən gələn kəmiyyət göstəricilərinin düzgünlüyünü yoxlamaq üçün auditor həmişə müəyyən miqdarda birbaşa sübut əldə etməlidir. Əgər öz rəylərində auditor yalnız daxili nəzarət sisteminə arxalanırsa, bu halda onun işinə ehtiyac qalmır.

Toplanmış sübutların yetərliliyini müəyyən edərkən auditor daha iki amili nəzərə almalıdır: əhəmiyyətlilik və auditor obyektinin xas riski. Auditorun obyektinə nə qədər az əhəmiyyətlidirsə və onun risk səviyyəsi nə qədər aşağıdırsa, kifayət qədər sübut əldə etmək üçün auditorun daha az sübut toplamasına ehtiyacı var.

Əhəmiyyətlik kəmiyyət və keyfiyyət amilləri (məsələn, böyüklük, təbiət, təsir, aktualıq, nəticələr) daxil olmaqla, nəzərdən keçirilən kontekstdə məsələnin nisbi əhəmiyyətidir. Peşəkar mülahizə daxili auditorlara öz məqsədləri kontekstində məsələlərin əhəmiyyətini qiymətləndirməkdə kömək edir.

2. Audit sübutlarının etibarlılığı

Etibarlı sübut anlayışı o deməkdir ki, o, faktiki olaraq müvafiq nəticəni əsaslandırır. Sübutların etibarlılığı əsasən onun mənbəyi ilə müəyyən edilir. Auditor sübutlarının ən yaxşı mənbəyi auditorun özüdür. Birbaşa auditor tərəfindən əldə edilən sübut ən etibarlı, ən pis sübut mənbəyi isə audit müştərisidir. Bu fərq obyektivlik və subyektivlik anlayışları ilə bağlıdır. Bu o deməkdir ki, auditorlar audit sübutlarının seçimində obyektiv olacaqlar və müştərilər bu sübutları öz maraqları üçün istifadə edərək subyektiv şərh etməyə meyilli olacaqlar.

Müştəridən alınan hər hansı məlumat dəstəkləyici sübutlarla dəstəklənməlidir. Bəzən müştəri auditor üçün lazım olan yeganə məlumat mənbəyidir, ona görə də auditor dəstəkləyici sübutlardan istifadə etməlidir. Bununla belə, auditor həmişə audit müştərisindən başqa mənbələrdən sübut əldə etməyə üstünlük verir.

Üçüncü tərəfdən (alıcıdan və ya təchizatçıdan) əldə edilmiş audit sübutları audit müştərisindən alınan məlumatdan daha yaxşıdır, lakin auditor tərəfindən birbaşa toplanmış sübutlardan daha pisdır.

Birbaşa sübut əldə etmək üçün auditorun qeyri-adi və lüzumsuz xərc tələb edən üsullara müraciət etməsinə ehtiyac yoxdur. Auditorlar müvafiq audit prosedurlarını tətbiq etməklə əldə edilə bilən ən dolğun və etibarlı məlumatları əldə etməlidirlər. Bu o deməkdir ki, auditor məsrəflər və faydalar arasındakı nisbəti pozmayan ağlabatan prosedurlardan istifadə etməlidir (bu nisbətənin pozulması audit prosedurlarının dəyərinin onların tətbiqindən əldə edilən mənfəətdən çox olmasına gətirib çıxarır).

Müvafiq audit prosedurlarına selektiv testlər (yəni, yalnız bir neçə əməliyyatın sınaqdan keçirilməsi və sonra bütün əhali üzrə hesabatın verilməsi), müşahidələr, üçüncü tərəflərin təsdiqləri və digər oxşar audit prosedurları daxil ola bilər. Məlumat toplandıqdan sonra auditor məlumatın nə dərəcədə inandırıcı

(sübutedici) olduğunu müəyyən etməlidir. Nadir hallarda olur ki, bir dəlil kifayətdir. Buna görə də, tapşırığın nəticələrindən düzgün nəticə çıxara bilmək üçün auditor bir neçə növ sübut toplamalardır. Əgər auditor yalnız bir sübuta əsaslanaraq nəticə çıxara bilirsə, bu o deməkdir ki, o, bu sübuta tam etibar edir. Auditor əlavə məlumat alırsa, o, hər bir fərdi audit sübutuna yalnız qismən etibar edir. Audit tapşırığının məzmunu və ya üçüncü tərəflə müzakirədən əldə edilən əlavə yoxlama və dəstəkləyici sübut tələb edir.

Auditor alınan məlumatlara çox etibar etmirsə, bu o deməkdir ki, məlumat onun fikrincə ya yersizdir, ya da etibarsızdır. Bununla belə, bu məlumat bu audit tapşırığına dair qərar qəbul edilərkən nəzərə alınmasa da, bu, başqa bir vəziyyətdə müvafiq ola biləcək audit sübutu ola bilər. Bundan əlavə, bu cür sübutlar gələcəkdə daha diqqətli nəzərdən keçirilməsini və ya daha çox əlavə məlumat tələb edən digər vacib məsələlər haqqında məlumatları ehtiva edə bilər. Əldə edilmiş məlumat mənbələrinə gəldikdə, qeyd etmək lazımdır ki, audit zamanı toplanan məlumat onların alınma mənbəyindən asılı olaraq təsnif edilə bilər. Aşağıdakı məlumatlar daha etibarlıdan daha az etibarlıya doğru sıralanan müxtəlif məlumat mənbələrini izah edir. Birbaşa auditor tərəfindən əldə edilən sübutlar daha etibarlıdır. Xarici informasiya auditorun birbaşa üçüncü şəxsdən əldə etdiyi məlumatdır. Auditor üçün bu məlumat ən yaxşısıdır, çünki tapşırığın müştərisinin ona çıxışı yoxdur. Belə məlumatlara misal olaraq debitor borclarının təsdiqi və bilavasitə auditora göndərilən bank çıxarışları ola bilər.

Başqa bir məlumat növü xarici-daxili məlumatdır. Bu, ilkin olaraq üçüncü tərəf tərəfindən yaradılmış və sonra tapşırığın müştərisi tərəfindən işlənmiş məlumatdır. Bu cür məlumat müştəri tərəfindən yaradılan məlumatdan daha etibarlıdır, lakin sonuncu dəfə ona malik olan müştəri olduğundan, üçüncü tərəfə xəbərdarlıq etmədən məlumatı dəyişmək imkanı var idi. Bu, xarici-daxili məlumatların etibarlılığını azaldır. Bu tip məlumatlara misal olaraq təşkilatın təchizatçılardan aldığı fakturaları göstərmək olar.

Əvvəlki tipə bənzər olaraq, daxili-xarici məlumatlar fərqləndirilir. Bu, əvvəlcə audit müştərisi tərəfindən yaradılmış, lakin sonradan kənar (üçüncü) tərəf

tərəfindən işlənmiş məlumatdır. Bu tip məlumat həm daha inandırıcıdır, həm də daha etibarlıdır, çünki kənar tərəf tərəfindən işlənilib. Belə məlumatlara misal olaraq yoxlanılan şəxs tərəfindən verilmiş çeklər və satılan mallar üçün yoxlanılan şəxs tərəfindən verilmiş qaimə-fakturalar göstərilə bilər. Bank tərəfindən qəbul edilmiş ödəniş hesabları və müştəri tərəfindən ödəniş üçün hesab-fakturalar - təşkilat tərəfindən hazırlanmış sənədlərin etibarlılığının sübutudur.

Nəhayət, daxili məlumat tapşırığının müştərisi tərəfindən yaradılan və tapşırığın tamamlanmasından sonra tapşırığın müştərisində qalan məlumatdır. Bu məlumat audit tapşırığının subyektivi olan şəxslərlə əldə olunduğu üçün onu kifayət qədər inandırıcı və etibarlı hesab etmək olmaz. Daxili məlumatlara misal olaraq əmək haqqı və rəqləri, daxil olan malların qəbzləri və vaxt kartları göstərilə bilər.

Onu da başa düşmək lazımdır ki, bir təşkilat öz funksiyalarından birini (xüsusilə də bu, mühasibat uçotu funksiyasıdır) outsorsing etdikdə, məlumatı birmənalı şəkildə daxili və ya xarici kimi təsnif etmək daha çətinləşir. Bir tərəfdən, tapşırıq üzrə müştəri belə məlumat yaratmır, lakin digər tərəfdən, müştərinin bunun üçün pul ödədiyi tərəf tərəfindən hazırlanır.

Auditor xidmətləri göstərən tərəf(lər)dən əldə edilən məlumatlara nə dərəcədə etibar edilə biləcəyini nəzərdən keçirərkən bunu nəzərə almalıdır. Audit sübutlarının qiymətləndirilməsində mühüm rolunu audit sübutlarının düzgün iyerarxiyasını başa düşmək oynayır. Etibarlılıq və inandırıcılıq dərəcəsinə görə audit sübutları iyerarxiyanın üç səviyyəsinə bölünə bilər:

Ən etibarlı və inandırıcı: fiziki müayinə-maddi aktivin yoxlanılması və ya yoxlanılması; xarici sənədlər; üçüncü tərəfdən təsdiq və ya təminat; yenidən həyata keçirmə (təsərrüfat prosesinin və ya onun bir hissəsinin, o cümlədən nəzarət prosedurlarının auditor tərəfindən müstəqil şəkildə yerinə yetirilməsi, icrası tapşırıq üzrə müştərinin üzərinə düşür).

Sübutların etibarlılığı və inandırıcılığı baxımından orta: effektiv daxili audit sistemi ilə daxili sənədlər; müşahidə; kifayət qədər giriş məlumatından istifadə edərək analitik prosedurlar.

Ən az etibarlı və inandırıcı sübutlar: səmərəsiz daxili nəzarət vasitələri ilə daxili sənədlər; menecerlər və sırası işçilər arasında sorğular; qeyri-kafi giriş məlumatlarından istifadə edən analitik prosedurlar.

3. Audit sübutlarının aktuallığı

Sübut yoxlanılan müəssisəyə aiddirsə, məqsədəuyğun hesab edilir. Lakin bu mühakimə o demək deyil ki, auditor aidiyyəti olmayan məlumatlara məhəl qoymamalıdır. Həmin konkret tapşırıqın predmetinə aid olmayan, lakin digər audit tapşırıqlarının məqsədlərinə birbaşa aidiyyəti ola bilən bütün məlumatlar müvafiq menecerə çatdırılmalıdır.

4. Audit sübutlarının faydalılığı

İnformasiya təşkilata məqsədlərinə çatmağa kömək edərsə faydalı hesab olunur. Faydalı məlumatların müəyyən edilməsi prosesi təşkilatın daxili auditinin əsas məqsəd və vəzifələrindən biridir.

Beləliklə, auditlər çərçivəsində auditorlar tərəfindən əldə edilmiş mümkün məlumatların xüsusiyyətlərinin təhlilinin nəticələrinə əsasən deyə bilərik ki, toplanmış sübutların qiymətləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli və etibarlılığı, aktuallığı, faydalılıq və kafilik. Yüksək keyfiyyətli sübutlar təkcə audit prosedurlarının aparılması xərclərini azalda bilməz (məsələn, auditin vaxtını əhəmiyyətli dərəcədə azalda bilər), həm də təşkilatda daxili nəzarət sisteminin effektivliyi haqqında müvafiq nəticələr çıxara bilər.

3.3. Auditor təşkilatlarının keyfiyyətə daxili nəzarət sistemində yenidən baxılması

Bu amillər həm audit şirkətlərinin müştərilərinə, həm də auditin aparılmasına təsir göstərir. Virusun yayılması bir tərəfdən audit sübutlarının əldə edilməsinin gecikməsinə, sənədlərin əslinə baxa bilməməsinə, hətta müştərinin şəxsi heyəti ilə əlaqə və qarşılıqlı əlaqəyə girməməsinə səbəb olub ki, bu da maliyyə hesabatlarının hazırlanması və auditinin gecikməsinə səbəb olur. İkincisi, müştərilərin fəaliyyətinin davamlılığının qiymətləndirilməsi və zəruri hallarda peşəkar standartlara uyğun olaraq audit və tapşırıqların icrasını davam etdirmək üçün audit rəyinin verilməsi üçün əlavə prosedurlar mövcuddur. Audit prosesi zamanı ayrı-ayrı təhlil sahələri müəyyən edilmişdir (Muradxanlı A.M. 2019):

1) müştərinin qiymətləndirilməsi. Bu addımın bir hissəsi olaraq, müəyyən etməlisiniz;

- koronavirus infeksiyasından ən çox təsirlənən sektorlarının siyahısına və yoxlama ilinə uyğunluq (əvvəlki auditorun iş sənədlərinə daxil olmağa ehtiyac olub-olmaması).

2) distant işin audit prosesinə təsiri;

3) risklərin yenidən qiymətləndirilməsi (yoxlanılan təşkilatın fəaliyyəti və onun maliyyə hesabatları ilə bağlı risklərin qiymətləndirilməsinə, habelə müəyyən edilmiş risklərə cavab tədbirlərinə yenidən baxılmasına ehtiyac);

4) biznesin davamlılığının qiymətləndirilməsi;

5) audit sübutlarının yetərliliyinin qiymətləndirilməsi (BBS-ə uyğunluq);

6) məlumatın açıqlanması.

Fasiləsizliyin qiymətləndirilməsinin bir hissəsi kimi, aşağıdakı nəticələri təhlil etmək və təqdim etmək məqsədəuyğun görünür (Muradxanlı A.M. 2019):

a) aşağıdakı suallar əsasında koronavirus infeksiyasının şirkətin fəaliyyətinə təsiri ilə bağlı şirkət rəhbərliyinin sorğusu;

- 2020-ci ilin gəlir və xərclər smetasına yenidən baxılması aparılıb mı;

- satış gəlirlərində, eləcə də tələbdə əhəmiyyətli azalma olub mu;

- işçilərin sayına təsirin gözlənilən olub-olmaması;

- əsas alıcılarda və təchizatçılarda, banklarla münasibətlərdə, təchizat zəncirində, kreditlərdə və borclarda dəyişikliklərin gözlənildiyini;

- əsas vergi növləri üzrə möhlət/hissə planı gözlənilir mi?;

- əsas qarşı tərəflər tərəfindən ödənişlərdə gecikmələrin artmasının aşkar edilib-edilməməsi.

b) maliyyə göstəricilərinin müəyyən edilməsi: xalis aktivlərin və nizamnamə kapitalının nisbəti, borc/sərmayə kapitalının nisbəti və onların təhlili;

c) rəhbərliyin təşkilatı ləğv etmək və ya fəaliyyətini dayandırmaq niyyəti baxımından əməliyyat göstəricilərinin müəyyən edilməsi; böyük bazar payının, əsas alıcıların və təchizatçıların, françayzinqlərin, lisenziyaların itirilməsi; zəruri materialların və ya digər satış məhsullarının əldə edilməsində çatışmazlıqlar (fasilələr); əhəmiyyətli yeni rəqiblərin meydana çıxması;

ç) 2020-ci ilin 1-ci rübü üzrə gəlir və xərclərin təhlili büdcəsi üzrə məlumatların qəbulu və təhlili əsas fəaliyyət göstəriciləri (gəlir, xərc, satışdan mənfəət, xalis mənfəət və s.), habelə yenilənmiş variantı (əgər hazırlanmış) mövcud vəziyyətlə əlaqədar olaraq.

Əldə edilmiş audit sübutlarının yetərliliyi müəyyən edilərkən aralıq və yekun auditin müddəti nəzərə alınmalıdır. Audit sübutlarının əsas hissəsi, o cümlədən ilkin mənbə sənədlərinə baxış, karantin elan edilməzdən əvvəl aralıq audit mərhələsində əldə edilə bilərdi. Mənbə sənədlərinə və ya digər audit sübutlarına çıxış mümkün olmadıqda, auditor auditə potensial təsiri müştəri ilə müzakirə etməlidir. Audit qrupu alternativ prosedurların həyata keçirilməsinin mümkünlüyünü qiymətləndirməlidir ki, bu da digər məsələlərlə yanaşı, rəhbərliyin təqdimat məktubunda müəyyən aspektlərin əks olunmasıdır (Muradxanlı A.M. 2019).

Növbəti prosedur mövcud vəziyyətə görə yeni müəyyən edilmiş və ya artan riskləri nəzərdən keçirməkdir. Həll edilməli olan və əvvəlki audit illərində məbləğlərin əhəmiyyətsizliyinə görə zəruri olmayan əlavə audit prosedurlarının yerinə yetirilməsinə səbəb ola biləcək problemlə sahələr arasında aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

- inventarların inventarlaşdırılmasının və əsas vəsaitlərin fiziki yoxlanışının aparıla bilməməsi riski;
- kontragentlərdən, banklardan və digər üçüncü şəxslərdən (məsələn, kənar hüquqşünaslardan) təsdiq məktublarının alınmaması riski, habelə texniki mütəxəssislərdən, qiymətləndiricilərdən və s. məsləhət və cavablar ala bilməmək;
- fəaliyyətin yaxşılaşdırılması üçün kredit itkilərinin aşağı göstərilmə riski;
- Qeyri-maddi aktivlərin dəyərsizləşməsi standartına uyğun olaraq əsas vəsaitlərin və qeyri-maddi aktivlərin potensial dəyərdən düşmə riski;
- ehtiyatların xalis satış dəyərinin əhəmiyyətli dərəcədə azalması riski;
- dövlətdən dəstək almaq üçün ayrı-ayrı aktivlərin və maliyyə nəticələrinin dəyərinin bilərəkdən aşağı qiymətləndirilməsi riski;
- maliyyə təzyiqi və ya nəzarətdə dəyişikliklər nəticəsində fırldaqçılıq riskinin artması.

Koronavirus infeksiyasının şirkətin fəaliyyətinə təsiri "Hesabat tarixindən sonrakı hadisələr" ayrıca açıqlama şəklində əks oluna bilər və ya bu məqam auditor hesabatına əsas audit məsələsi kimi daxil edilə bilər. Bununla belə, "davamlı narahatlıq" fərziyyəsi yerinə yetirilməzsə, bu, mənfi rəyin mövzusu ola bilər və ya rəy verməkdən imtina edilməsi və hesabatə təsir miqyasından asılı olaraq auditor sübutlarının olmaması qeyd-şərtlə audit rəyinin verilməsinə səbəb ola bilər. Beləliklə, hadisələrin inkişafı gözlənilməzdir, hazırda şirkətlərin koronavirusdan əvvəlki maliyyə vəziyyətlərinə hansı nöqtədə qayıtmağa başlayacağını proqnozlaşdırmaq çətinidir (Muradxanlı A.M. 2019).

Bazar islahatları dövründə milli təsərrüfat sistemində onun subyektlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait yaradılmışdır. Lakin qlobal iqtisadi böhran təsərrüfat subyektlərinin iqtisadi dinamikasına və səmərəliliyinə mənfi təsir göstərmiş, bəziləri isə böhran vəziyyətinə düşmüşdür. Bu vəziyyət iqtisadi idarəetmənin bütün səviyyələrində analitik fəaliyyətin artan rolunu və əhəmiyyətini, iqtisadi cəhətdən əsaslandırılmış idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün informasiya əsasını təşkil edən analitik tədqiqatların aparılmasında təcrübənin tələbatının genişləndirilməsini,

səmərəli inkişaf strategiyasının və taktikasının işlənilib hazırlanmasını, ehtiyatların müəyyənləşdirilməsini qabaqcadan müəyyən etdi.

Tədqiqat zamanı müəyyən edilmiş işin və fəaliyyətin mahiyyətindəki fərqləri nəzərə alaraq, kommersiya müəssisəsinin analitik fəaliyyəti müəllif tərəfindən idarəetmə subyektlərinin məqsədyönlü fəaliyyətinin subyekti kimi şərh olunur. Ticarət müəssisəsinin müxtəlif subyektləri üzrə idarəetmə qərarlarının qəbulu üçün informasiya-analitik bazanın formalaşdırılmasında ardıcıl olaraq aparılan qiymətləndirmə, diaqnostika, monitorinq, proqnozlaşdırma üzrə analitik işlərin məcmusudur.

Bu ilkin fərziyyəni nəzərə alaraq, analitik fəaliyyətin elementləri qiymətləndirmə, diaqnostika, monitorinq və proqnozlaşdırma arasında ardıcıl əlaqə ilə təmsil olunur. İqtisadi ədəbiyyatda mövcud olan bu terminlərin təfsirlərinin məzmununun öyrənilməsi belə nəticəyə gəlirdi ki, vahid ümumi qəbul edilmiş təriflər yoxdur.

Analitik fəaliyyət elementlərinin mahiyyətini dəqiqləşdirmək üçün müəllif aşağıdakı tərifləri təklif edir:

- qiymətləndirmə - diaqnostika üçün əsas olan tədqiqat olunan obyektin kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətlərinin, parametrlərinin və ya onların əlaqəsinin müəyyən edilməsi proseduru;

- diaqnostika - monitorinqin təşkili üçün ilkin məlumat və analitik baza təşkil edən qiymətləndirmə ilə birlikdə daxili və xarici amillərlə müəyyən edilən obyektin mövcud vəziyyətinin hərtərəfli öyrənilməsi, onların təsir dərəcəsinin təhlili;

- monitorinq - tədqiqat obyektində onun fəaliyyətinin faktiki parametrlərinin planlaşdırılanlardan kənarlaşmasını vaxtında aşkar etməyə və dərhal rəhbərliyin müdaxiləsini tələb edən sahələri müəyyən etməyə imkan verən, onun vəziyyətinin və dəyişikliklərin dinamikasının daimi analitik monitorinqi sistemi;

- proqnozlaşdırma - qiymətləndirmənin, diaqnostikanın, monitorinqin nəticələrindən ardıcıl və kompleks istifadəyə əsaslanan tədqiqat obyektinin inkişafının elmi əsaslarla proqnozlaşdırılması üçün idarəetmə vasitəsidir.

Tərifləri tərtib edərək əsas vəzifə nəzərə alınan anlayışlar arasındakı əlaqəni müəyyən etmək və əsaslandırmaq idi ki, bu da açıq şəkildə sistem xarakteri daşıyan müəssisə idarəetməsinin subyekt (funksional) sahələrindən biri kimi analitik fəaliyyətdə onların həyata keçirilməsi ardıcılığını müəyyən edir.

Bu məqsədlə dissertasiyada kommertiya müəssisəsinin analitik fəaliyyətinə sistemli yanaşmanın tətbiqinin zəruriliyi əsaslandırılır, onun əsas müddəaları, üstünlükləri və analitik fəaliyyətə dair tələbləri açıqlanır (Muradxanlı A.M. 2019).

Sistemli yanaşma nöqtəyi-nəzərindən ticarət müəssisəsinin analitik fəaliyyəti, bir tərəfdən, müəssisənin fəaliyyətinin bütün subyektlərində analitik fəaliyyətin mürəkkəbliyini və ardıcılığını təmin edən maksimum mümkün analiz növlərini əhatə etməlidir. Digər tərəfdən, kommertiya müəssisəsinin analitik fəaliyyəti məzmununa və müxtəlif istifadəçilərin fəaliyyətində funksional tətbiqinə görə onun sahələrini, istiqamətlərini, növlərini məhdudlaşdırmaq imkanını təmin etməlidir. Müəssisənin analitik fəaliyyətinin nəzərdən keçirilməsinin bu iki aspektinin birləşməsi ümumi elmi sintez və təhlil metodlarının həyata keçirilməsi üçün əsas tələblə təmin edilir, buna uyğun olaraq müəllif analitik fəaliyyət sisteminin təqdimatını formalaşdırmışdır. Subyektlərin və istifadəçilərin tərkibi xarici və daxili, obyektlər - xarici mühitə və müəssisənin daxili mühitinə bölünməklə açıqlanır.

Ticarət müəssisəsinin analitik fəaliyyətinin predmetinə xüsusi diqqət yetirilir ki, bunun üçün onun sahələri (bazar, kadr, iqtisadiyyat, maliyyə, investisiya, innovasiya) müəyyən edilir və analitik fəaliyyətin müvafiq sahələri müəyyən edilir: marketinq, kadr, iqtisadi və maliyyə, investisiya və innovativ. Müəssisənin analitik fəaliyyətinin seçilmiş sahələrinin ənənəvi kompleks iqtisadi təhlil predmetindən fərqi müəssisənin sahələrinin onların tədqiqatının dəqiq müəyyən edilmiş ardıcılığı ilə sistemli şəkildə təmsil olunmasıdır. Dissertasiya analitik fəaliyyətin seçilmiş sahələrinin mahiyyətini açır və onlara uyğun gələn analitik tədqiqatın məqsədləri, obyektləri və subyektlərinin tərkibini müəyyənləşdirir.

Kommertiya müəssisəsinin analitik fəaliyyəti sisteminin nəzəri cəhətdən əsaslandırılmış elementləri müəllifə ticarət müəssisələrinin fəaliyyətinin müasir

şərtləri ilə müəyyən edilmiş xarakterik xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verdi. Bu xüsusiyyətlər arasında aşağıdakılar nəzərə alınır: ticarət müəssisəsindən kənar təsərrüfat idarəetmə qurumları və strukturları tərəfindən analitik fəaliyyətin hüquqi tənzimlənməməsi; ticarət müəssisəsinin bütün fəaliyyət sahələrinin sistemli şəkildə işıqlandırılması, onların qarşılıqlı əlaqəsinin və qarşılıqlı asılılığının öyrənilməsi; ticarət müəssisəsinin idarəetmə sistemi ilə sıx əlaqə, analitik fəaliyyət istiqamətinin həll olunan idarəetmə tapşırıqlarından birbaşa asılılığı və idarəetmə tapşırıqlarının analitik fəaliyyətin nəticələrindən tərs asılılığı; analitik fəaliyyət subyektinin vəzifələrinin və məzmununun əhəmiyyətli dərəcədə genişləndirilməsi; ticarət müəssisəsinin fəaliyyəti haqqında bütün məlumatların tam olması və analitik fəaliyyətin aparılması prosesində onun mümkün qədər tam əhatə olunması; analitik fəaliyyətin nəticələrinin kommersiya müəssisəsinin idarəetmə subyektinin məqsəd və maraqlarına üstünlük təşkil edən istiqaməti; analitik tədqiqatlar əsasında çıxarılan yekun nəticələrin məxfiliyi, analitik işin sifarişçisi ilə münasibətdə onların kənar istifadəçilərə yaxınlığı (Muradxanlı A.M. 2019).

Göstəricilərinin tərkibinin müəyyən edilməsində tədqiqat vəzifəsi onların sistemli təsviri, göstəricilərin elementlər və analitik fəaliyyətin subyektləri üzrə qruplaşdırılmasının sintezi idi ki, bu da işdə açıqlanan göstəricilərin tərkibinə tələblərin ayrılmasını tələb edirdi. Göstəricilərin hesablanması üçün ilkin məlumatların əldə edilməsinin əlçatanlığı tələbinə uyğun olaraq, balans hesabatı metodologiyasının göstəricilərinin hesablanması üçün məlumat bazasının universallığını təmin edən metodologiyanın əsas informasiya təminatı mənbəyi kimi müəyyən edilir.

NƏTİCƏ VƏ TƏKLİFLƏR

Hesabatların etibarlılığı və təşkilatın işinin davamlılığı prinsipinə uyğunluğu barədə auditor rəyinin əsaslandırılması üçün analitik prosedurlar xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Analitik prosedurlar yoxlanılan təsərrüfat subyektinin maliyyə-təsərrüfat fəaliyyətinin nəticələri arasında əlaqənin müəyyən edilməsi, təhlili və qiymətləndirilməsindən ibarət olan audit sübutlarının əldə edilməsi üsullarıdır ki, bu da audit edilmiş hesabatlarda məlumatların təqdim edilməsinin etibarlılığını və tamlığını qiymətləndirməyə imkan verir. Analitik prosedurlar mühasibat uçotunda qeyri-adi və düzgün əks olunmayan təsərrüfat əməliyyatlarını müəyyən etmək məqsədilə auditor tərəfindən daxil olan məlumatların təhlili və qiymətləndirilməsi, yoxlanılan subyektin ən mühüm maliyyə-iqtisadi göstəricilərinin öyrənilməsi; belə səhvlərin və təhriflərin səbəblərini müəyyən etmək.

Analitik prosedurların tətbiqi təhlil edilən göstəricilər arasında səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanır; göstəricilər həm maliyyə, həm də qeyri-maliyyə ola bilər. Analitik prosedurlar yoxlanılan müəssisənin fəaliyyətini xarakterizə edən parametrlər arasında asılılıqların axtarışındadır.

Analitik prosedurlar auditin bütün mərhələlərində tətbiq oluna bilər:

- planlaşdırma mərhələsində maliyyə hesabatlarının əhəmiyyətli təhrifləri risklərini qiymətləndirmək və prosedurların xarakterini, müddətini və həcmi müəyyən etmək;

- yoxlama mərhələsində hesabatın konkret təsdiqlərini təsdiq edən audit sübutları əldə etmək;

- maliyyə hesabatlarının etibarlılığının qiymətləndirilməsi üçün yekun mərhələdə.

Ümumiyyətlə, analitik prosedurlar bizə aşağıdakı problemləri həll etməyə imkan verir:

a) yoxlanılan təşkilatın fəaliyyətini yoxlamaq;

b) yoxlanılan təşkilatın maliyyə vəziyyətini və onun fəaliyyətinin davamlılığı perspektivlərini qiymətləndirmək;

- c) mühasibat və maliyyə hesabatlarında təhrifləri müəyyən etmək;
- d) təfərrüatlı audit prosedurlarının sayını azaltmaq.

Analitik prosedurlar konsolidasiya edilmiş maliyyə hesabatlarına, törəmə müəssisələrin, bölmələrin və seqmentlərin maliyyə hesabatlarına, maliyyə məlumatlarının müəyyən elementlərinə münasibətdə həyata keçirilir.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

Azərbaycan dilində

1. Bağırzadə E.A. (2019), Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişaf perspektivləri, Qanun, Bakı, 344 səh.
2. Əhmədov M.A., Hüseyn A.C. (2019), İqtisadiyyatın tənzimlənməsinin əsasları, Şərq və Qərq, Bakı, 312 səh.
3. Hüseynova X.M. (2018), Azərbaycanda iqtisadiyyatın idarə olunması problemləri, Azərnəşr, Bakı, 388 səh.
4. Muradxanlı A.M. (2019), Pandemiya dövründə iqtisadiyyatın mövcud vəziyyəti, Azərnəşr, Bakı, 341 səh.

İngilis dilində

1. Edge T.K. (2019), Remote work: pros and cons, BBC, London, 342 p.
2. Jackson J.F. (2019), Psychological effects of the pandemic process: economic implications, Jojo, London, 541 p.
3. Jorce A.R. (2019), The effects of the pandemic process on the economy, TTT publications, London, 355 p.
4. Kerr O.J. (2019), Economic effects of Coronavirus, TT press, Vieana, 451 p.
5. Lockmen H.G. (2019), Problems in economic development: The post-pandemic process, Book, Birmingham, 644 p.
6. Mandros L.M. (2019), Fundamentals of economic regulation, East and Wecken, London, 333 p.
7. Mardon L.A. (2020), Features of remote organization of audit bodies, BBC, London, 663 p.
8. Mark F.R. (2020), Features of remote organization of inspection bodies during the coronavirus (COVID-19) pandemic, BBC, London, 253 p.
9. Martin H.M. (2019), Problems of economic management, Photost, London, 356 p.

10. Morgan S.A. (2020), Inspection during the coronavirus pandemic, BBC, London, 423 p.

11. Reyb A.L. (2020), The effects of the pandemic process on the business world: economic reflections, BERD, London, 522 p.

Türk dilinde

1. Candan E.R. (2019), Pandemi sürecinin ekonomiye etkileri, KK yayınları, İstanbul, 455 s.

2. Engin Y.K. (2019), Uzaktan çalışma: artıları ve eksileri, Koçak, İzmir, 392 s.

3. Selma A.A. (2019) Pandemi döneminde yaşanan ekonomik problemler, TT, İstanbul, 563 s.

4. Funda O.R. (2020), Koronavirüs (COVID-19) pandemisi sırasında denetim kuruluşlarının uzaktan organizasyonunun özellikleri, KBT, İstanbul, 243 s.

5. İlhan O.A. (2020), Koronavirüs pandemisi sırasında denetim, TT, Ankara, 493 s.

6. Serdar E.A. (2019), Pandeminin ekonomik etkileri, Kocak, Ankara, 453 s.

7. Yılmaz İ.L. (2019), Pandemi sürecinin psikolojik etkileri: ekonomik yansımalar, Jador, İstanbul 321 s.

İnternet resursları

1. <https://cdn.istanbul.edu.tr/file/JTA6CLJ8T5/276BAB8748D24ADBAF2D5399932AB55D> - İş dünyasının mevcut durumu 2021.

2. https://www.researchgate.net/profile/Veyssel-Bozkurt/publication/343110893_COVID-19_Pandemisinin_Ekonomik_Toplumsal_ve_Siyasal_Etkileri/links/5f17278145851515ef3c0fea/COVID-19-Pandemisinin-Ekonomik-Toplumsal-ve-Siyasal-Etkileri.pdf – Pandeminin siyasi etkileri 2021.

3. <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/human-capital/COVID-19-sonrasi-yeni-calisma-hayatina-hazir-misiniz.pdf> – Pandemi sonrası çalışma alanı 2021.
4. <https://www.ticaret.edu.tr/uploads/haberler/1374/%C4%B0stihdam%20Raporu.pdf> – Çalışma hayatı: pandemi süreci 2021.
5. http://www.sgk.gov.tr/wps/portal/sgk/tr/Haberler/haber_20200401_51 – Pandemi sürecinin etkileri 2021.
6. <https://www.bdo.az/az-latn-az/m%C9%99qal%C9%99l%C9%99r/dunyada-koronavirusa-qars%C4%B1-iqtisadi-t%C9%99dbirl%C9%99rin-icmal%C4%B1> – Pandemiya qarşı tədbirlər 2021.
7. <https://apa.az/az/xeber/sosial-xeberler/Pandemiya-dovrund-908-min-iscinin-is-yeri-v-mkhaqqi-gliri-qorunub-632925> – Pandemiya dövründə əmək haqqı 2021.
8. <https://www.cdc.gov/coronavirus/2019-ncov/community/guidance-business-response.html> – Business in Coronavirus era 2021.
9. <https://www.acas.org.uk/coronavirus> - Coronavirus (COVID-19): işverenlər və çalışanlar üçün tavsiyələr 2021.
10. <https://www.acas.org.uk/working-safely-coronavirus> - Koronavirüs (COVID-19) sırasında işyerinə gitmək 2021.
11. <https://www.worldometers.info/coronavirus/country/china/> - Work life in China 2021.
12. <https://wwwnc.cdc.gov/travel/notices/covid-1/novel-coronavirus-china> - COVID-19 in China 2021.
13. <https://www.bbc.com/worklife/article/20201023-coronavirus-how-will-the-pandemic-change-the-way-we-work> - Coronavirus: İş dünyası sonsuza kadar nasıl değişebilir? 2021.

ƏLAVƏLƏR

Əlavə 1.

Cədvəl 1: Daxili auditin təsnifatı

Təsnifat atributu	Təsnifat qrupu
1. Auditin subyektlərindən asılı olaraq	1.1. Firmaların daxili audit orqanları 1.2. Daxili audit məqsədi ilə məşğul olan üçüncü tərəf təşkilatları və / və ya kənar auditorlar
2. Audit edilən fəaliyyət sahəsindən asılı olaraq	2.1. Maliyyə (mühasibat) auditi 2.2. İdarəetmə auditi 2.3. İstehsalat auditi 2.4. İşgüzar audit 2.5. Sosial audit
3. Obyektdən asılı olaraq nəzarət	3.1. Mühasibat sistemlərinin yoxlanılması 3.2. Mexanizmin effektivliyinin yoxlanılması və qiymətləndirilməsi daxili nəzarət 3.3. Qanunlara, uçot siyasəti tələblərinə uyğunluğun yoxlanılması 3.4. Müxtəlif bağlantıların fəaliyyətinin yoxlanılması idarəetmə 3.5. Əmlakın mövcudluğunu, vəziyyətini və təhlükəsizliyini yoxlamaq 3.6. Daxili nəzarət strukturunun fərdi elementlərinin yoxlanılması
4. Lazım gəldikdə çeşklər	4.1. Planlaşdırılmış (məcburi) audit 4.2. Plansız (təşəbbüskar) audit
5. Audit sahələrinə görə	5.1. Təşkilati və hüquqi 5.2. Maliyyə və analitik 5.3. Əməliyyat və istehsal 5.4. Kompüter 5.5. Marketing
6. Sahibin maraqlarına uyğun olaraq yoxlamanın təşkili formalarından asılı olaraq	6.1. Maliyyə -təsərrüfat fəaliyyətinin tam (hərtərəfli) auditi 6.2. Xüsusi (tematik) audit 6.3. Uçtan uca audit 6.4. Sayma və analitik balansın yoxlanılması 6.5. Etibarlılıq üçün yoxlama və rasionallıq
7. Təşkilat yolu ilə sənəd yoxlamaları	7.1. Davamlı audit 7.2. Seçmə audit

	<p>7.3. Aralıq audit 7.4. Məhdud audit 7.5. Sistemli audit</p>
8. Müvəqqəti olaraq mərhələlər	<p>8.1. İlk (giriş) 8.2. Sonrakı 8.3. Proqnozlaşdırıcı (strateji)</p>
9. Metoddan asılı olaraq məlumat əldə etmək	<p>9.1. İlk sənədlərin sənədli yoxlanılması və mühasibat qeydləri 9.2. Fiziki yoxlama (inventar) 9.3. Prosedur audit (imtahan və vizual müşahidə)</p>
10. Çekin təşəbbüskarlarından asılı olaraq	<p>10.1. Sahiblər və səhmdarlar tərəfindən başadılan yoxlama 10.2. Təşkilat rəhbərliyi tərəfindən başlayan yoxlama 10.3. Hüquq -mühafizə orqanlarının tələbi ilə yoxlama</p>
11. Test edilmiş dövrlərdən (bloklardan) asılı olaraq	<p>11.1. Satınalma və satınalma fəaliyyətinin auditi 11.2. İstehsal dövrü auditi 11.3. Satış dövrü və maliyyə nəticələrinin auditi 11.4. Maliyyə və investisiya dövrü auditi</p>
12. Auditin təşkilati metodologiyasından asılı olaraq	<p>12.1. Uyğunluq auditi 12.2. Əsaslı audit 12.3. Analitik yoxlama</p>
13. Tezliyə görə tutmaq	<p>13.1. Davamlı audit 13.2. Epizodik (dövri) audit</p>
14. Yerdən asılı olaraq tutmaq	<p>14.1. Ofis çek 14.2. Yerində yoxlama</p>
15. Təşkilatda aparılan yoxlamaların sayına görə	<p>15.1. İlk audit (ilk dəfə) 15.2. Daimi (müntəzəm) audit</p>
16. Audit nəticələrinin qeydiyyat formasına görə	<p>16.1. Audit sertifikatı ilə tərtib edilmiş çeklər 16.2. Aralıq aktla tərtib edilmiş çeklər 16.3. Yoxlamalar nəticələrlə rəsmiləşdirilir 16.4. Xüsusi bir nəticə ilə verilən çeklər 16.5. Yazılı məlumat yoxlamaları</p>
17. Səviyədən asılı olaraq auditini həyata keçirən təşkilatların əhəmiyyəti	<p>17.1. Nəzarət xidmətləri tərəfindən yoxlama nazirliklər və idarələr 17.2. Xüsusi xidmətlər tərəfindən yoxlama təşkilatın nəzarəti 17.3. Əsas funksiyalara əlavə olaraq təşkilatın şöbələrinin işçiləri tərəfindən aparılan yoxlama</p>

19. Daxili auditorların fəaliyyətindən asılı olaraq	19.1. Audit yoxlamaları və yoxlamalar 19.2. Auditlə əlaqəli xidmətlər
20. Səviyyədən asılı olaraq iyerarxiyanın aktuallığı strukturlar	20.1. Bütövlükdə təşkilatın fəaliyyətinin yoxlanılması 20.2. Təşkilat bölmələrinin funksiyalarının yoxlanılması 20.3. Məsuliyyət mərkəzinin yoxlanılması
21. Məlumatların işlənməsi şərtlərindən asılı olaraq aparılan audit	21.1. Əl ilə yoxlama 21.2. Elektron məlumat emalı mühitində audit

Mənbə: Биржаков М.Б. (2014), Введение в туризм

Cədvəllərin Siyahısı

Cədvəl 1: Daxili auditin təsnifatı.....	71
--	----